
ԴՐՎԱԳՆԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
(1905-1906 թթ.)

ՍՈՒՄԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Հովհաննես Թումանյանի գրական ժառանգությունը, նրա կյանքը, ազգային-հասարակական գործունեությունն իր բազմաշերտ ու բազմակողմանի դրսևորումներով անսպառ է, և որևէ հետազոտող երբեք չի ասելու, թե ինքը ավարտուն, սպառիչ ու ամբողջական խոսք է ասել բանաստեղծի մասին:

Թեև Թումանյանի խաղաղասիրական գործունեության մասին բազմիցս ասվել ու խոսվել է, սակայն բազմաթիվ մանրամասներ, որոնք նոր լույս են սփռում Թումանյան-ազգային և հասարակական գործչի գործունեության վրա, դեռևս մնում են չլուսաբանված, նրա ժամանակակիցների հուշերում և արխիվներում, մամուլում, «Դաշնակցական գործ» վերնագիրը կրող դասական գործի արխիվային նյութերում:

Տվյալ դեպքում, խոսքը 1905–1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների մասին է, որոնց կենտրոնում կամա թե ակամա հայտնվեց Թումանյանը՝ ոտքից գլուխ զինված, բայց և խաղաղության սպիտակ դրոշմը ձեռքին, ռուսական զորագնդի գլուխն անցած, բայց հաշտարար դատավորի, խաղաղասեր և իմաստուն մարդու իր կեցվածքով, գողությունն ու սպանությունը չհանդուրժող, մարդու գազանային բնագծերին ընդդիմացող, իշխանական թե կուսակցական ամեն մի սադրանքի դեմ պայքարող, ամենուր չարն ու վատը ամենայն խստությամբ պատժող, բարին հաստատող իր մեծ առաքելությամբ:

1905–1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումներն ունեին մի շարք պատճառներ: Թումանյանի ժամանակակից պատմաբաններն ու քաղաքագետները, լրագրողներն ու հրապարակախոսները մատնանշում էին ամենատարբեր պատճառներ, որոնցից էին ցեղային թշնամությունն ու ատելությունը, թուրք տարրի կենդանական, բարբարոսական բնագործ, քանդելու, ջարդելու, կործանելու հակումները, միջլեռնական մշտական ագրեսիվությունը և քաղաքակրթվելու միանգամայն անընդունակությունը, տնտեսական անհավասարությունը, հայ հարուստների սոցիալական կեղեքումները, կուսակցական և կառավարական սադրանքները և այլն:

Հայ-թուրքական ընդհարումներն անմիջական արձաքանքն էին Ռուսաստանում սկսված ժողովրդական շարժման, հասարակական մեծ տեղաշարժերի, որոնց դրդիչը և՛ իրականությունն էր՝ անվերջ զրկանքներն ու հալածանքները, և՛ Կովկասի թուրքերի ցեղային բնավորության առանձնահատկությունները, և՛ ցարական իշխանությունների «Բաժանի ը, որ տիրես» տիրապետչակ սկզբունքով իրականացվող քաղաքականությունը: Հիշեցնենք, որ այդ քաղաքականության և մեծ կայսրության շո-

վինիստական ծրագրերի անմիջական իրագործողն ու կատարածուն Կովկասի փոխարքա Գոլիցինն էր:

«Անգիտակ, խավար թուրք մասսային հավատացրին, որ նրան կեղեքողը, նրա աղքատության ու թշվառության պատճառը հայն է... թե միանգամից կարելի է տիրանալ հայի ունեցածին, որով և վերջ կդրվի իր թշվառությանը:

Պրովոկացիան ուժեղ էր... թուրք մասսան շարժվեց, բայց ոչ իր կեղեքիչների, ռուս բյուրոկրատիայի և բեկության, այլ իր պես կեղեքված հայ ժողովրդի դեմ, որի կողմից եղած դիմադրությունը նրան բնականաբար մղեց դեպի ցեղային թշնամություն, դեպի վայրենի ինստինկտներ»¹, – գրում է Ա-Դոն (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանը) նույն այդ ընդհարումների օրերին գրած իր աշխատության մեջ և թե՛ իբրև պատմաբան, թե՛ իբրև ականատես վկայում, որ թուրք անգիտակից զանգվածը զենք դարձավ ռուսական և թուրքական հետադեմ ուժերի ձեռքում, բացեց արյունոտ ու ամոթալի մի էջ Կովկասի տարեգրության մեջ: Նույնն է հավաստում Թումանյանը: Նկատի ունենալով 1905 թ. փետրվարն ու մարտը՝ նա գրում է. «Մենք այդ մի երկու ամսում դարեր պարեցինք, Չինգիզ խանի ու Լենկ Թեմուրի դարերը: Նրանց անօրինությունները տեսանք 20-րդ դարում»²: Իրոք, Թումանյանը չէր կարող անտարբեր մնալ, երբ իր իսկ խոստովանությամբ՝ «...այսքան տգեղ, այսքան լիրբ, այսքան անիրավ, հրեշտական կռիվ, ինչ-որ թուրք-հայկական է – դժվար թե եղած լինի: Գուցե նախապատմական ժամանակներում, երբ մարդիկ իրար ուտում էին» (ԵԼԺ, 10, 15): Թումանյանին սարսափեցնում էր մարդու մեջ եղած զագանի արթնացումը, նրա առաքինությունը պահանջում էր վերականգնել խաղաղությունը, որպեսզի մարդ արարածը «շատ չբարբարոսանա... Մենք ուղղակի վայրենանում ենք» (ԵԼԺ, 10, 15):

Ընդհարումները սկսվեցին Բաքվում³ փետրվարի 6-ին, կիրակի օրը, երբ ինչ-որ թուրք՝ Բաբան ազգանունով, հայ եկեղեցու մոտ ասորձանակով ծանր վիրավորում է մի հայ զինվորի⁴: Հայերը մարդասպանին հանձնում են ոստիկանին: Մակայն երբ նա ասորձանակը ձեռքին փախչում է կառքից, հայերը հասնում են նրան և սպանում: Մահմեդականները, դիակը դնելով սայլի վրա, շրջում են թուրքական բոլոր թաղերով՝ գրգռելով թուրք ամբոխին: Հենց սա էլ դառնում է կոտորածի շարժառիթն ու ազդանշանը: Այն սկսվում է երեկոյան ժամը 4-ին, տևում մինչև կեսգիշեր. դրա ընթացքում սպանվում և վիրավորվում են 35 հայեր: Հաջորդ օրը առավոտյան ժամը 10-ից կոտորածը վերսկսվում է ավելի մեծ ուժգնությամբ ու դաժանությամբ: Ամենուր իրար հաջորդող կողոպուտներ, հրկիզումներ, բռնություններ ու սպանություններ, և սա տևում է երեք օր ու գիշեր: Հարյուրավոր թուրքեր Բազարնի փողոցում թալանում

¹ Ա - Դ ո ն . Հայ-թուրքական ընդհարումները Կովկասում (1905–1906 թթ.) փաստական, վիճակագրական, տեղագրական լուսարանություններով, Երևան, 1907, էջ 7:

² Հ ո վ հ . Թ ու մ ա ն . Երկերի լիակատար ժողովածու (այսուհետև՝ ԵԼԺ), հ. 10, Երևան, 1999, էջ 7: Այսուհետև՝ հատորը և էջերը կնշվեն տեքստում՝ մեջբերմանը կից:

³ Բաքվի 222 000 ընդհանուր բնակչության 82 000 -ը մահմեդական տարրն էր, իսկ ռուսները, հայերը և այլազգիները կազմում էին շուրջ 140 000, որից հայերի թիվը կազմում էր 51 000 (տե՛ս նույն տեղում):

⁴ Այդ զինվորը դատարանից բանտ էր ուղեկցում թուրք հանցագործ Աշուր բեկին և հարկադրաբար սպանել էր նրան՝ փախուստի փորձ կատարելու պահին (տե՛ս նույն տեղում):

են հայերի խանութները, անցնում Գուբերնսկի, Տորգովի, Նիկոլանսկի, Հայոց փողոցները: Մի խումբ թուրք դեռահասներ՝ ասորճանակներով զինված, այլանդակություններ էին անում հայկական գերեզմանատան մոտակայքի փողոցներում, ապակիներ կոտրատում, զենքով սպառնում, վայրենի աղաղակներ արձակում:

Եվ այդ ամենը կատարվում էր ռուս զինվորների ներկայությամբ, որոնք անտարբեր դիտորդների դեր էին կատարում: Տրվող հարցերի ու միջամտության աղերսանքների նրանց միակ պատասխանն էր՝ մեզ հրամայված չէ խառնվել: Յուզադրական անտարբերություն էին դրսևորում նաև քաղաքի դատախազ Վորոնովը, իշխանությունները, ոստիկանությունը, մինչդեռ, ինչպես վկայում էին ականատեսները, «Արյունալի սարսափները, որ տեղի են ունենում փողոցներում, բառացի կերպով քարացնում են մարդու կամքը և միտքը»⁵: Գրեթե բոլորին թիկունքից էին խփում. «Թուրքերը ետևից էին գնդակահար անում»⁶:

Նավթահանքերը վերածվել էին մարդկային սպանդանոցի: Ականատեսը նկատում է «մի խեղճ, նիհար, փոքրիկ ծերունու, որին գնդակի երեք հարվածներից բացի, սրով կտրատել էին և գլուխը զատել մարմնից»⁷: Իսկ դիակոյտերի վրա ընկած էին հղի կանայք՝ արգանդները դաշույնի հարվածով պատռած, երեխան դիակի կողքին. «Ծանոթ պատկեր, որ մենք հարյուրավոր անգամներ կարդացել ենք պատմության արյունոտ էջերում»⁸:

Սոսկալի այս տեսարանների մասին լուրերը հասնում են Թիֆլիս. մարդ սարսափում էր, և արյունը սառչում երակներում, հարց էր ծագում՝ ո՞վ ստեղծեց այդ դժոխքը, և ինչպե՞ս ազատվել դրանից, երբ Բաքվի նահանգապետն անձամբ, խրախուսելով թուրքերին, խանգարում, խոչընդոտում էր հայերի ինքնապաշտպանությանը, զինաթափում նրանց: Փաստերը վկայում են, որ այդ ջարդերը իրականացվում էին Բաքվի նահանգապետ իշխան Նակաշիձեի, ոստիկանապետ Դեմինսկու, պրիստավկապիտան Մամեդբեկովի, նրա օգնական Սուլթանովի և թաղային վերակացուներ իշխան Միքելաձեի ու Շահթախտինսկու թողտվությամբ և խրախուսմամբ⁹:

Դաշնակցությունը պատժեց նրանցից ոմանց՝ մահափորձ կատարելով պրիստավ Մամեդբեկովի դեմ, սպանելով թաղային վերակացու Միքելաձեին և նահանգապետ իշխան Նակաշիձեին՝ «գոլիցինյան ռեժիմի այդ ստոր, վատթարագույն ներկայացուցչին»¹⁰, որից հետո «...մի անհուն թեթևություն զգաց Կովկասի հայ ժողովուրդը»¹¹: Դրաստամատ Կանայանի գլխավորությամբ հայերը վրեժխնդիր եղան թափված անմեղ արյան համար:

⁵ Ա - Դ ո. նշվ. աշխ., էջ 17:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Երեք օրվա ընթացքում սպանվել էին 205 հայեր, 111 թուրքեր, վիրավորվել էին 121 հայեր, 128 թուրքեր: Սպանվածների մեջ կային կանայք, ծերեր և երեխաներ (տե՛ս նույն տեղում):

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 6:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 31:

...Փետրվարի 9-ին Թիֆլիսի ազգային ժողովի դահլիճում Թումանյանի մասնակցությամբ տեղի է ունենում բազմամարդ ժողով՝ կոտորածի տարածումը կանխելու նպատակով: Ժողովը որոշում է հեռագրել Էջմիածին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկին և նրան խնդրել անհապաղ մեկնել Բաքու, ուր նույն նպատակով գնացել էր Թիֆլիսի շեյխ – ուլ – իսլամը: Թումանյանին և բժիշկ Մ. Մուրադյանին պատգամավոր են ընտրում՝ գնալու Էջմիածին և իրազեկելու կաթողիկոսին (այդ նպատակով նրանք իրենց հետ էին տանելու այդ ջարդերի անմիջական մի ականատեսի): Ուղևորության նպատակն էր Խրիմյան Հայրիկին Բաքու ուղեկցելը, որպեսզի համատեղ ջանքերով նպաստեին հաշտությանը, արյունահեղության շուտափույթ դադարեցմանը: Նույն օրը երեկոյան Թումանյանը մեկնում է Էջմիածին¹²:

Փետրվարի 10-ին հասնելով Էջմիածին՝ Թումանյանը հիվանդ կաթողիկոսին պատմում է Բաքվի դեպքերի մասին: «Խեղճ ծերունուն գտանք անկողնում պառկած, – գրում է Թումանյանն իր հանդիպման մասին: – Երբ որ պատմեցի... բավական է... բավական է... աղաղակեց ու գլուխը ցած գցեց: Այդ աղաղակը ես չեմ մոռանում: Այդ կարծես մեր ամբողջ ազգի, տանջված, ջարդված, հոգնած, ուժասպառ եղած ազգի աղաղակը լինի – բավական է, բավական է, բավական է...» (ԵԼԺ, 10, 8): Կաթողիկոսը թեև վատառողջ էր, սակայն համաձայնում է Թումանյանի հանձնարարի հետ Բաքու մեկնել¹³:

Թումանյանի՝ Էջմիածին հասնելու հաջորդ օրը՝ փետրվարի 11-ին, Թիֆլիսում տեղի է ունենում մի նոր ժողով՝ Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց թեմի առաջնորդ Գարեգին Եպիսկոպոս Սաթունյանցի նախագահությամբ: Որոշվում է խնդրել կաթողիկոսին մնալ Թիֆլիսում, գլխավորել նույն ժողովում ընտրված 12 հոգանոց հանձնաժողովը, մասնակցել նախօրոք կազմակերպված հաշտության ու խաղաղության ժողովրդական հանրահավաքին:

Փետրվարի 12-ին Խրիմյանը Թումանյանի ուղեկցությամբ հասնում է Թիֆլիս և հաջորդ օրերին՝ փետրվարի 13-ին և 14-ին, մասնակցում հայերի և թուրքերի խաղաղության ցույցին, ընդ որում, 13-ի ցույցին մասնակցում էին հայերն ու թուրքերը, իսկ հաջորդ օրը՝ հայերն ու վրացիները: Վանքի բախում, ուր տեղի էր ունենում հանրահավաքը, Խրիմյան Հայրիկն ընդունվում է ջերմ ծափահարություններով ու կեցցենեքով: Երևալով առաջնորդարանի պատշգամբում՝ կաթողիկոսը, ոգևորված ժողովրդի խանդավառությունից, մի պահ մոռանում է իր առողջական ծանր վիճակը, շտկում

¹² «Մշակը» տեղյակ էր, որ Թումանյանը հենց այն պատվիրակն է, որ գնացել է Էջմիածին Խրիմյանի մոտ, սակայն դիտավորությամբ նրա անունը չի հայտնում 1905 թ. փետրվարի 11-ի լուրերի բաժնում՝ մեկ անգամ ևս ցուցաբերելով իր չկամությունը Թումանյանի նկատմամբ (տե՛ս «Մշակ», 11. II. 1905):

¹³ «Մշակը» հաղորդում էր, որ պատվիրակները գնացել էին Խրիմյան Հայրիկին Բաքու ուղեկցելու («Մշակ», 11. II. 1905), իսկ Թումանյանը գրում է, որ գնացել էին խնդրելու կաթողիկոսին, որ գա Թիֆլիս: Հավանաբար, սկզբում որոշվել էր, որ Թումանյանը պետք է Խրիմյանին ուղեկցեր Բաքու, սակայն մեկերկու օր անց այդ որոշումը փոխվել էր: Նոր որոշման համաձայն կաթողիկոսը պետք է կանգ առներ Թիֆլիսում և մասնակցեր խաղաղության ու հաշտության հանրահավաքներին [ԵԼԺ, 10, 7-8: Տե՛ս նաև Լ. Կ ա ր ա պ ե տ յ ա ն. Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը (Դրվագներ), Երևան, 1992, էջ 54]:

կորացած մեջքը և հազիվ լսելի ձայնով հայրաբար օրհնում է ու բարեմաղթանքներ հղում ներկա բազմությանը: «Թիֆլիսում չտեսնված հանդեսներ էին, – գրում է Թումանյանը, – և կենտրոնը, ի հարկե, կաթողիկոսն էր: Այդ հանդեսներում ամենալավ բանը այն էր, որ պոլիցիային խնդրած էր, որ չերևա հայոց վանքի կողմերում, և երկու օրն էլ այդ բազմահազար ժողովուրդը հրաշալի պահեց իրեն, ոչ մի անկարգություն չեղավ» (ԵԼԺ, 10, 8):

Այդ օրերին իշխանությունները գրաքննության միջոցով կանչեցին բոլոր լրագրերի խմբագիրներին և փորձեցին նրանց ստիպել հրապարակավ հայտարարել, որ դաշնակցական կոմիտեներն են արյունահեղության մեղավորն ու պատճառը, հետևաբար, պետք է գրել նրանց դեմ, բայց «ի հարկե, ամբողջ մամուլը մերժեց» (ԵԼԺ, 10, 8):

Այդ օրերին Ռուսաստանը Կովկասում կատարում էր իշխանավոր պաշտոնյաների փոփոխություն՝ իրավիճակը վերահսկելի դարձնելու նպատակով: Գոլիցինից հետո նրան ժամանակավոր փոխարինող էր նշանակվել գեներալ Մալամյանը: Իսկ նոր փոխարքա 70-ամյա Բ. Բ. Վորոնցով-Դաշկովը Թիֆլիս էր ժամանելու մայիսի 5-ին: Նրա նշանակման մասին լուրը Թիֆլիս էր հասել փետրվարի 18-ին և մամուլում հրապարակվել հաջորդ օրը:

Հավանաբար, փետրվարի 17-ին կամ 18-ին, երբ փոխարքայի նշանակման լուրը դեռ պաշտոնապես չէր հաստատվել և շրջում էր բերնեբերան, Խրիմյանը կանչում է Թումանյանին՝ գրուցելու այդ թեմայի շուրջ, ու քանի որ բանաստեղծի ու կաթողիկոսի հանդիպումը նախքան այդ լուրի՝ օրաթերթերում հրապարակումն էր, Խրիմյանն ասում է. «...Լսե՛լ ես, ան Դաշկովին կուսակալ նշանակելը են... ան մեզ ինչպե՛ս պիտի կառավարե... 70 տարեկան մարդ է, ալ ինչ խելք ու եռանդ կունենա կառավարելու, անոր ուղեղը չորացած է հիմա» (ԵԼԺ, 10, 8-9): Թումանյանը, լսելով 85-ամյա կաթողիկոսին, պատասխանում է, որ տեղյակ է, բայց ծիծաղը զսպել չի կարողանում. նրան միանում է նաև ինքը՝ հայրապետը:

Խրիմյան Հայրիկի առողջական վիճակը գնալով ավելի է վատանում, և նա չի կարողանում Բաքու գնալ: Այդ պատճառով Բաքու չի մեկնում նաև Թումանյանը: Նրանց փոխարեն Բաքու են մեկնում Էջմիածնից ժամանած Հուսիկ եպիսկոպոսը և Մխիթար վարդապետը գեներալ-ադյուտանտ իշխան Ամիլախվարիի հետ¹⁴:

...Թումանյանն ակտիվորեն մասնակցում էր խաղաղասիրական հանրահավաքներին: Նրա մեջ տպավորվում է Մուֆթու ճառը, ըստ որի՝ կոտորածը «շեյթանի գործ է», ոչ թե թուրքերի¹⁵ (ԵԼԺ, 10, 8): Չնայած գործադրվող ջանքերին՝ Թումանյանը ներքուստ զգում էր և համոզված էր, որ արհավիրքը շարունակվելու է. «Բայց խոստովանանք լինի, այդ բոլորն ինձ շատ քիչ մխիթարեց: Մարդ երբ որ գիտի ներսը, մեջն ինչ կա, խոսքն ու զրույցը արդեն կորցնում են իրենց արժեքը» (ԵԼԺ, 10, 8):

¹⁴ «Մշակ», 11. II. 1905, 14. II. 1905, 19. II. 1905, Վ. Ա հ ա ր ո ն յ ա ն. Հովհ. Թումանյան, Մարդը և բանաստեղծը, Փարիզ, 1936, էջ 88-91:

¹⁵ Լ է ո. Անցյալից, Երևան, 1925, էջ 150:

Հայտնի է, որ Թումանյանը օժտված է եղել մեծ կանխազգացմամբ, որը տարածվել է ոչ միայն նրա անձնական կյանքի, այլև քաղաքական դեպքերի, իրադարձությունների վրա: Բացառություն չեն նաև 1905–1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումները: Այդ մասին հավաստում է Դ. Դեմիրճյանը. «Հիշում եմ նաև ուշագրավ մի բան, որ Թումանյանը դեռ շատ վաղ, քան հայ-թուրքական կոտորածներն էին՝ անհանգիստ էր և մտահոգ... Դեռ այն ժամանակ, երբ հայ-թուրքական ընդհարումների մասին ոչ ոք չէր մտածում, անգամ չէր կասկածում՝ Թումանյանը մտախոռով հայացքը դարձնում էր դեպի այս խնդիրը»¹⁶:

Թումանյանն իրավացի էր նաև թուրքերի համար խաղաղության ցույցերի ունեցած նշանակության մասին խորհելիս: Դրանցից և թուրքերի խոստումներից ընդամենն օրեր անց՝ փետրվարի 20-ին, առաջին ընդհարումները սկսվեցին նաև Երևանում¹⁷, որտեղ ոստիկանապետ Բալուևը դարձյալ անգործության էր մատնված, իսկ նրան հեռացնելու հայերի ու նաև թուրքերի խնդրանքները մերժվեցին նահանգապետի կողմից:

Այս շրջանում՝ 1905 թ. փետրվարի 1-ից մարտի 1-ն ընկած հատվածում, Թումանյանի ազգանունը ընդգրկվում է Թիֆլիսի ժանդարմական վարչության գործակալների հսկողության տակ գտնվող 61 հեղափոխականներից կազմված ցուցակի մեջ: Նրա ազգանունը 39-րդն էր. «Туманян Оганес Татевосов. Крестьянин (Жокей) - Дашнак»¹⁸: Ոստիկանական լրտեսների զեկուցագրերի համաձայն Թումանյանը 1905 թ. փետրվարի 15-ի երեկոյան 8-ն անց 40 բռպեհն մտել է Թիֆլիսի Գոլովինսկի պողոտայի թիվ 15 տունը, որտեղ, իբր, էլումուտ էին անում սոցիալ-դեմոկրատները¹⁹: Այս ամենին դեռ անտեղյակ՝ Թումանյանը շարունակում էր իր ազգանպաստ գործունեությունը: Ապրիլի 3–15-ը նա մասնակցում է Թիֆլիսի Հայկական առաջին համագային համագումարին, որը ներկայացուցիչներ ուներ հայաբնակ մոտ 22 տարածաշրջաններից: Նրանց թվում էին Ա. Տիգրանյանը, Լ. Սարգսյանը, Ալ. Մելիք-Ադամյանը, Տ. Հովհաննիսյանը, Ալ. Քալանթարը, Հ. Սպանդարյանը, Ալ. Խատիսյանը, Կ.

¹⁶ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում (այսուհետև՝ ԹԺՀ), Երևան, 1969, էջ 31: Էջը կնշվի մեջբերմանը կից:

¹⁷ Երևանում ընդհանրապես առիթ չէր եղել, պարզապես քաղաքի շուկայի մոտ գտնվող թեյարանի դռների առջև երկու թուրք միմյանց հետ կռվել էին և ասորձանակներով վիրավորել մեկմեկու: Դեպքի վայրին մոտեցող թուրքերը կրակ էին բացել թեյարանից դուրս եկած հայերի վրա (Ա - Դ ո. նշվ. աշխ., էջ 50):

¹⁸ Թումանյանի անունը հայ, վրաց, հրեա և ռուս հեղափոխականների, սոցիալ-դեմոկրատների, դաշնակցականների անունների կողքին էր (Հ. Արդության, Հ. Տեր-Դավթյան, Ավ. Սևարոնյան, Մ. Խանոյան, Կ. Ջափարիձե, Մ. Ցխակայա և ուրիշներ): Նրանց անունների դիմաց նշված էր սոցիալական ծագումը, կուսակցական պատկանելությունը և հետախուզական կեղծանունը: Թումանյանի կեղծանունն էր «Жокей» («Հեծյալ»): Ըստ Թիֆլիսի նահանգական վարչության 1905 թ. սեպտեմբերի 20-ի գաղտնի գրություններից մեկի, որն ուղարկել էր գործակալ, լրտես Շմակովը, Թումանյանը «Жокей», միջոտող էր դաշնակցության Թիֆլիսի և գյուղական կոմիտեների միջև, վարում էր դաշնակցության Շուլավերի կոմիտեի նախագահի պաշտոնը, գլխավորում էր Լոռու շրջանի կազմակերպությունը, Թիֆլիսի դաշնակցության բյուրոյի կազմում էր [Հովհ. Թումանյանի թանգարան, փաստաթղթերի բաժին (այսուհետև՝ ԹԺ, փ. բ.) № 48, 55: Տե՛ս նաև՝ Լ. Կ ա ռ ա պ ե տ յ ա ն ն. նշվ. աշխ., էջ 21]:

¹⁹ ԹԺ, փ. բ., № 56:

Խատիայանը, Ս. Հարությունյանը, Հ. Ստեփանյանը, Հ. Քաջագունին և ուրիշներ: Համագումարի նպատակն էր հայ ժողովրդի կարիքների մասին ընդհանուր խնդրագիր կազմել և ներկայացնել Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին²⁰ և Մինիստրների խորհրդին: Համագումարում վեճ է ծագում գավառներից եկած ու թիֆլիսաբնակ ներկայացուցիչների միջև ձայների բաշխման հարցի շուրջ: Վիճող կողմերին հաշտեցնում է Թումանյանը՝ իր սրամիտ դիրքորոշմամբ²¹: Համագումարից հետո Օրթաճալայի այգիներից մեկում կազմակերպված ճաշկերույթին մեծ բանաստեղծը գրում է «Հետներն առած պատգամ ու թուղթ» էքսպրոմտը.

Գավառի ձայն... գավառի շահ...

Այսպես ասին

Ի միասին

Մեր Երևան, Գյումրին ու Կարս,

Ադա Թիֆլիզ նայեց թարս-թարս,

– Տեղդ նստիր, կոպիտ գավառ:

...Ու գավառը նոր հասկացավ,

Ինչ է իրեն վաղն ըսպասում

Ու, վախցած էս փորձանքից,

Հանեց իսկույն իրեն ցանկից (ԵԼԺ, 1, Երևան, 1988, 400):

Էքսպրոմտում Թումանյանը ծաղրում էր համագումարի ընթացքը և պատգամավորների թվի սխալ ընտրությունը (ԵԼԺ, 1, 399):

...1905 թ. գարնանը հեղափոխական ալիքը Ռուսաստանից հասել էր Վրաստան: Անհնազանդության ցույցեր, գյուղացիական հուզումներ են տեղի ունենում Մինգրելիայի շրջանի Մուխուրի, Չոգա, Նապիչխավո, Սկուրի և մի քանի այլ գյուղերում: Ապրիլի 1-ին գյուղացիները սպանել էին իշխան Դադիանուն: Ոստիկանությունը ճնշել էր խռովությունը. «Ամբողջ երեք օր շարունակվում էր... ջարդը»²²:

Այս դեպքերի անմիջական արձագանքն էր Թումանյանի «Պարոնների դարը անցավ» բանաստեղծությունը, որն անավարտ է և անմշակ, սակայն ժողովրդի դժգոհության ու ապստամբության նկատմամբ բանաստեղծի անթաքույց համակրանքի արտահայտությունն է: Եթե չլինեին հայ-թուրքական ընդհարումները, գուցե Թումանյանը թե՛ իբրև քաղաքացի և թե՛ իբրև գրող այլ կերպ, թերևս, ավելի ակտիվ արձագանքեր հեղափոխությանը: Սա վերաբերում է ոչ միայն Թումանյանին, այլև ողջ հայությանը: Իր նամակներից մեկում նույն կարծիքին է Թումանյանը. «Մենք այս ցած ու տմարդի կովով միանգամայն դուրս մնացինք Ռուսաստանի ազատագրական մեծ կովից: Այժմ մեզ մնում է մի առաքինության հնարավորությունը՝ աշխատել վերականգնելու և պահպանելու խաղաղությունը» (ԵԼԺ, 10, 15):

²⁰ Այդ պահին Վորոնցով-Դաշկովը դեռ Թիֆլիսում չէր. ինչպես ասվեց, նա պիտի ժամաներ մայիսի 5-ին:

²¹ Տե՛ս Հ. Ք ա ջ ա գ ո ն ի ն. Անդարձ ճամփորդը. – «Գարուն», 1994, № 5, էջ 57:

²² Революция 1905-1907 гг. в Грузии. Сборник документов, Тбилиси, 1956, с. 508.

Այդ «առաքինության հնարավորությունը» Թումանյանն օգտագործեց լիովին, մանավանդ որ հայ-թուրքական հարաբերությունները սրվեցին նաև Թիֆլիսում, որտեղ անկարգությունները սկսվեցին 1905 թ. հոկտեմբերի 17-ից հետո:

Նոյեմբերի 22-ին Թիֆլիսում արդեն խուճապ է սկսվում: Փակվում են դպրոցները, խանութները, լույս չեն տեսնում թերթերը: Գնդակոծվում է Ներսիսյան դպրոցի շենքը: Համատարած բարբարոսություն, թալան ու կողոպուտ, բռնություններ ու սպանություններ: Թուրքերը գերում են հայերին, թաքցնում, խոշտանգում: Նոյեմբերի 22-30-ը հայտարարվում է ռազմական ընդհանուր դրություն²³:

Նոյեմբերին Թումանյանը, վերցնելով ընտանիքը, մեկնում է նախ Շուլավեր, ապա՝ Դսեղ²⁴: Մա ոչ թե փախուստ էր, այլ վտանգված հայրենակիցներին օգնելու ազնիվ մղում. այդ մասին վկայում է բանաստեղծի գրավոր խոստովանությունը. «Շատ լավ գիտեի, որ խառնակություններ են պատահելու, գիտեի, որ մեր գավառում անիշխանություն և ամեն անկարգություն կարող է լինել, և ես շատ պետք կգամ, բայց պատահածն իմ սպասածից ավելի եղավ» (ԵԼԺ, 10, 14):

1905 թ. նոյեմբերի 27-ին Ալավերդիում հայերը հարձակվում են պղնձահանքերում աշխատող թուրք բանվորների վրա՝ վրեժ լուծելու թուրքերի վայրագությունների, սպանությունների և թալանի համար: Ըստ Ֆրանսիայի հյուպատոսարանի քարտուղար Էբերի՝ հայերը Ալավերդու պղնձահանքերի Շահալի-Էլիար գործարանում 16 պարսկահպատակ թուրք էին սպանել, գործարանը թալանել և վերջինս փակվել էր: «Արշալույս» թերթի դեկտեմբերի 9-ի համարում լույս տեսած հայերի համար անբարենպաստ լուրերին անմիջապես արձագանքում է Թումանյանը: Նախ նա ճշտում է, որ ոչ թե 16, այլ 7 թուրք է սպանվել, որ հայերը Դսեղում հանցագործություն կատարողների դեմ բողոքի ցույց են կազմակերպել շրջանի 13 գյուղերի մասնակցությամբ, որ մասնակիցների միջև ոչ մի տարաձայնություն չի եղել, և ոչ էլ դրա համար «ստարշինայի» օգնական է սպանվել (ԵԼԺ, 6, Երևան, 1994, 147), ինչպես գրում էր «Возрождение» թերթում Էբերը²⁵: Ընդհակառակը, գյուղացիները որոշել էին գտնել ու պատժել հանցավորներին, վերադարձնել կողոպուտն ու թալանը՝ փողը, գողացված իրերն ու անասունները, ֆրանսիական գործարանի զենքերը: Այդ կողոպուտին մասնակցել էր նաև գործարանում ծառայող մի հույն: Նրան էլ էին ստիպել գողոնը վերադարձնել: Եվ այդ ամենն արվել է դաշնակցության ձեռքով:

Հետագայում Պետերբուրգում, բանտի օրագրում, Թումանյանը մի քանի անգամ հիշատակում է ֆրանսիական ընկերությանը պատկանող պղնձի գործարանը՝ Շահալի-Էլիարը, ուր նա անձամբ է այցելում Խանբուլաղ սարի վրա կայացած հայերի ու թուրքերի հանրահավաքից հետո: Նա գնում է գործարան, հանդիպում բանվորներին, այցելում նրանց բնակարանները, անձամբ լինում հանքերում: Գործարանի տնօրեն Կարալը զգուշացրել էր 25 կազակներից կազմված պահակախմբին՝ չմիջամ-

²³ «Արշալույս» (Թիֆլիս), 21. XI. 1905:

²⁴ Զավակներից Աշխենն ու Մուշեղը Թիֆլիս են վերադառնում 1906 թ. փետրվարին, իսկ կինը՝ Օլգան, մյուս երեխաների հետ՝ մարտին: Թումանյանը մնում է Լոռիում մինչև ամառվա վերջը (ԵԼԺ, 10, 446):

²⁵ «Возрождение», 7. XII. 1905.

տել Թումանյանի գործերին: Բանվորներից նա գրուցել էր մասնավորապես դսեղցի Անաստասի, Պետրոսի, Եսոնի և վրացի Չանտուրաշվիլու հետ (ԹԺՀ, 241): Թումանյանը գործարանի վրա հարձակվողներից անձամբ է բռնագանձում գողոնը, հանձնում տուժածներին: «Ես բռնագանձեցի ու հանձնեցի տուժածներին՝ պրիստավի միջոցով ես վավերացրեցի համապատասխան աստյանում», – հայտարարում է բանաստեղծը (ԵԼԺ, 8, Երևան, 1999, 346-347):

Հավանաբար, նոյեմբերի 28-ին պղնձահանքերում կատարված սպանությունների առիթով Թումանյանը գրում է «Ղարիբ եղբայրներ» կոչը, որը խաղաղության յուրովի պատգամ էր և բարեկամության հավաստիացում՝ ուղղված պարսկահպատակ թուրքերին, որոնք իրենց ընտանիքն ու հայրենիքը թողած եկել էին Ալավերդի՝ հաց ու ապրուստի միջոցներ վաստակելու: Թումանյանը սրտի ցավով է նկարագրում կատարվածը, ավստոսում է թափված անմեղ արյան համար, բայց և փորձում է բացատրել, որ լցվել է հայերի, հատկապես որոշ «տաքզուխ ու կարճատես ջահելների» համբերության բաժակը, սակայն «դոնախի կարգն ու աղաթը» իմացող լոռեցիները զայրացած ու վշտացած, պատրաստ են պատժել մեղավորներին. «Մենք չենք կարող մեր տներում թալան պահել, իսկ մեր սրտերում՝ թշնամություն: ... Համարձակ և համոզված եղեք, որ մենք – մեր ժողովուրդը – միշտ կանգնած կլինի ձեզ համար... ձեր հեռու թող արած երեխաների ու ընտանիքների համար» (ԵԼԺ, 6, 420):

Այս կոչը Թումանյանը գործարանի բանվորներին է ուղարկում լոռեցիներ Բեժանբեկ Քալանթարյանի և Ավագ Դալլաքյանի միջոցով, որոնք նաև պիտի ներողություն խնդրեին Լոռու գյուղացիների անունից: Ստեղծված իրավիճակի մասին Թումանյանն անմիջապես տեղյակ է պահել նաև Կոխրոթիձեին, վեհափառ կաթողիկոսին և Թիֆլիսի պարսիկ գլխավոր հյուպատոսին: Ի վերջո, գործարանի ղեկավարությունը՝ ի դեմս Գաբալի և Արնոլդ Գանանի՝ գրավոր շնորհակալություն է հայտնում Թումանյանին՝ արյունահեղությունը դադարեցնելու և գործարանում աշխատանքային խաղաղ մթնոլորտը վերականգնելու համար: Դեկտեմբերի սկզբին Կովկասի փոխարքան անհրաժեշտ է համարում, որ գեներալ Մալամյանը դիմի Հայոց կաթողիկոսին, հարավային Կովկասի Շեյխ-ուլ-խալամին և նրա պաշտոնակատար Մուֆթիին, որպեսզի համատեղ խորհուրդ կազմեն՝ ընդգրկելով 20 հայ, 20 շիա թուրք և 10 սունի թուրք Թիֆլիսի, Գանձակի, Բաքվի, Երևանի նահանգների բոլոր խավերից²⁶:

Թումանյանն աշխատում էր գյուղացիների ավելի ու ավելի մեծ խմբեր ներգրավել խաղաղարար գործողությունների մեջ: Շահալի գյուղացի Եզոր Ներսիսյանի և Մահակ Մայիլյանի ջանքերով կազմվում է ինքնապաշտպանական խումբ՝ Շահալի կայսրանի շուրջն ապրող թուրքերի կյանքն ու գույքը հարձակումներից պահպանելու համար: Եվ նոյեմբերի վերջերից Թումանյանը մերթ Լոռիում էր, մերթ Շուլավերում, որտեղ այդ ժամանակ իր ընտանիքն էր գտնվում:

²⁶ «Արշալույս», 9. XII. 1905:

Թիֆլիսի ինը նահանգներից ամենամեծը հարչալուի գավառն էր: Եվ դա պատահական չէր, որովհետև թուրքերի ամենամեծ կուտակումը հենց այնտեղ էր²⁷: Այն սահմանակից էր Գանձակի նահանգի Ղազախ գավառին, ուր հայ-թուրքական ընդհարումները մեծածավալ էին: Ու թեև հայերի թիվը Բորչալուի գավառում հասնում էր 45 000 -ի, սակայն դա չկասեցրեց թուրքական կողմնակիցներին ու ավերումներին: Նոյեմբերի 26-ին թուրքերը հարձակվեցին Բաշկեչետ և Ղարաքլիս գյուղերի հայ առևտրականների վրա: Բուլեպ գյուղից թուրք թալանչիները կրեցին տարան այն ամենը, ինչ հնարավոր էր տանել: Սակայն օրեր անց, նոյեմբերի 30-ին, այդ նույն գյուղի մոտ նրանք ընդհարվեցին գործերի հետ: Մինչ այդ, նոյեմբերի 27-ին, թուրքերի մի մեծ բազմություն Բորչալուի մի քանի ազդեցիկ ազգակիցների առաջնորդությամբ պաշարեցին գավառի վարչական կենտրոնը՝ Շուլավերը: Բշխանությունները վճռական, կտրուկ միջոցների դիմելու փոխարեն միջնորդի դեր են ստանձնում: Տեսնելով, որ չեն կարող Շուլավերը գրավել, թուրքերը ետ են քաշվում: Սակայն ասն ու սարսափն ամենուր էր՝ նույնիսկ օդում: Վախը հետապնդում էր մարդկանց, ստիպում էր զգոն ու աչալուրջ լինել իրենց հարաբերություններում, շփումներում, առօրյա կյանքում: Մարդիկ անգամ խոսում էին ցածրաձայն, զգուշավոր, ամեն բան արվում էր լուռ, ծածուկ, գաղտագողի: «Այդպես էր դրությունը Շուլավերում, – հիշում է Ն. Թումանյանը, – երբ լսեցինք հրացանի առաջին ձայնը: Լուր եկավ, որ ներքին Շուլավերից թուրքերը հարձակվում են»²⁸:

Այդ ընթացքում Թումանյանը որդիների հետ Դսեղում էր, իսկ կինը՝ Օլգան՝ դուստրերի հետ Շուլավերում: Թումանյանն իր եղբորը՝ Վահանին, ուղարկում է Շուլավեր՝ ընտանիքը Դսեղ տեղափոխելու նպատակով: Շուլավերից մինչև Աղաղա Սարալ (հետագայում՝ Շահումյան) երկաթգծի կայարան 7–8 կիլոմետր էր: Ճանապարհով են գիշերով: Բորչալուի գավառապետը 12 զինված պահակներ է տրամադրում, որպեսզի Թումանյանի ընտանիքին պաշտպանեն հնարավոր հարձակումներից: Քոլազերան կայարան հասել էին ուշ գիշերով, որտեղ նրանց սպասում էր Թումանյանը: Նա 15 ձիավորներով առաջնորդում էր այդ քարավանը, մութ ու ցուրտ գիշերով անցնելով Լոռու խորունկ ձորի միջով: Տուն են հասնում միայն լուսաբացին:

Խորհրդային շրջանում Թումանյանի ազգային-հասարակական գործունեության այս էջերը ներկայացնելիս շեշտվել է միայն նրա խաղաղության ու հաշտության առաքելությունը՝ բարձրացրած սպիտակ դրոշը: Եվ սա անուրանալի իրողություն է: Սակայն միաժամանակ գաղափարախոսական նկատառումներով միտումնավոր անտեսվել է նրա՝ զինված պայքարին տված նշանակությունը, և այդ ուղղությամբ կատարած նրա գործողությունները: Թումանյանը մեծ հումանիստ էր և բարձրից էր նայում մարդկային ցանկացած հարաբերությունների ու առհասարակ ամեն ինչի և նա ամենևին էլ այնքան միամիտ չէր, որ չհասկանար, որ եթե թույլ ես ու անգեն, ա-

²⁷ Պաշտոնական տվյալներով Թիֆլիսի նահանգում թուրք ազգաբնակչության թիվը 113 000-ի էր հասնում, որից Թիֆլիսում և Թիֆլիսի գավառում ապրում էր 20 000, Ախալցխայի գավառում՝ 35 000, Բորչալուում՝ 38 000 և մնացած գավառներում շուրջ 20 000 թուրք. տե՛ս Ա-ՂՈ. նշվ. աշխ., էջ 357:

²⁸ Ն. Թումանյան, Հուշեր և զրոյցներ, Երևան, 1987, էջ 84:

պա ո՛չ խաղաղություն կլինի, ո՛չ հաշտություն: Այդ պատճառով հենց Քոլագերան կայարանից կայարանապետի միջոցով նա հեռագիր է ուղարկում Հայոց կաթողիկոսին և նրանից է խնդրում, որպեսզի միջնորդի Լոռիում ռուսական զինված ուժեր տեղակայելու համար: Հեռագրում մասնավորապես ասվում էր. «Խնդրում եմ հաղորդել Վեհափառ Կաթողիկոսին, թե Լոռվա շրջանում հայտնվել է թուրքերի մի ահագին խումբ, որ կողոպտում է, սպանում: Ժողովուրդը աղաչում է անմիջական օգնություն»²⁹ (ԵԼԺ, 10, 10):

Կաթողիկոսի միջնորդությունը չի ուշանում: Ալեքսանդրապոլի Սևերսկի գնդից Թումանյանի տրամադրության տակ է դրվում զինված մի էսկադրոն, որին Քոլագերան կայարանում դեկտեմբերի 5-ից 6-ը դիմավորում է անձամբ: Ժամանակի պարտադրանքով քրիստոնեական համբերություն, հանդուրժողականություն ու խաղաղասիրություն քարոզող Ամենայն Հայոց Հայրապետը Ամենայն Հայոց Բանաստեղծին օգնում է ռուսական զենքով ու զորքով: Սևերսկի գունդը, որի գլուխն էր անցել Թումանյանը, իր հրետանին ուղղել էր ազերի թաթարների դեմ, միաժամանակ հետապնդել էր տեղի հանցագործ խմբերին, մասնավորապես Ջուրինովի, Միմոնի և Դավիթ Շավերդովի խմբավորումներին: Այսպես, Թումանյանը ռուսական զինվորների միջոցով կարողացել էր կազմակերպել և ուժեղացնել հայերի զինված ինքնապաշտպանությունը (ԵԼԺ, 8, 333):

Սակայն Թումանյանը գիտեր, որ բաղձալի խաղաղությանը կարելի էր հասնել փոխվստահությամբ: 1905 թ. ձմռանը Թումանյանը տեղեկություն է ստանում, որ Ջալալօղլու հայ հարուստները թուրք ծառաներին բանտարկել են, որ չփախչեն: Թումանյանը եղբոր՝ Վահանի միջոցով գրություն է ուղարկում տեղի դպրոցի տեսուչ Սերգի Խանազյանին և կարգադրում տանուտերին ուշադիր լինել թուրքերի նկատմամբ: Այնուհետև անձամբ գնում է Ջալալօղլի և նահանգապետ Վասիլի Չոլոտարյովից խնդրած պահակների ուղեկցությամբ թուրք ծառաներին վերադարձնում իրենց գյուղերը (ԹՄՀ, 240, 241): Նա հավաքում է տեղի թուրք ազգաբնակչությանը և համոզում, որ կռիվը վնաս կրերի բոլորին: Թուրք ծառաներին հեռացնելը անվստահություն ու վախ էր առաջացրել Բարանա գյուղի շրջակայքում, որովհետև երբ Թումանյանը պատգամավորներ էր ուղարկել նրանց մոտ՝ առաջարկելով հայերի հետ հանդիպել Կողբ գյուղում, բանակցել և թյուրիմացությունները պարզել, նրանք չէին համաձայնվել ու խնդրել էին Թումանյանին անձամբ իր մարդկանցով գալ նշանակված վայրը: Բանաստեղծը հաջորդ օրն իսկ ուղևորվում է հայ և թուրք գյուղերի սահմանում գտնվող ժամադրավայրը: Առջևում գնում էին Ղազախի բնակիչները, ետևից՝ լոռեցիները, իսկ նրանց բոլորին առաջնորդում էր Թումանյանը: Երբ գրեթե հասել էին սահմանին, թուրքերի կողմից կրակոցներ լսվեցին: Թուրքերն իրենք էին հրավիրել հայերին խաղաղության բանակցությունների, և բոլորը տարակուսանքի ու շփոթության մեջ էին: Հրազենի ձայները կամ հովիվների պատահական կրակոցներ էին, կամ դիտավորություն՝ եկվորների բուն նպատակը պարզելու և հասկանալու նկատառումով:

²⁹ «Արշալույս», 1. XII. 1905:

Լոռեցիները դեռ ձորը չէին անցել, երբ դազախցիների առաջնորդը կրակոցներից վախեցած հետ է դառնում՝ Թումանյանին թողնելով միայնակ: Ահա թե ինչ է գրում ականատեսներից մեկը. «Բանաստեղծը մնաց մեն-մենակ իր ձիով անդրդվելի: Ընդհանրապես վճռական էր: Բավական էր մեր կողմից մի հրացանաձգություն ի պատասխան թուրքերի, և արդեն կսկսվեր մի արյունահեղ կռիվ: Մենք խնդրում էինք նրան ետ դառնալ և ձորը մտնել: Մակայն նա մնաց անհողողող և անվրդով: Ես ապշել էի: Նա այդ դիրքում իմ աչքին երևաց որպես վեհապանձ մի հսկա» (ԹԺՇ, 302): Անվերջ թվացող մի քանի բույս վտանգին դեմ հանդիման կանգնած Թումանյանը հրահանգ տվեց չվախենալ ու առաջ գալ: Եվ նրա կարգադրությանը ենթարկվում ու առաջանում են նախ լոռեցիները, ապա՝ դազախցիները: «Մեր խումբը անսահման սիրում էր նրան և ճշտությամբ կատարում նրա բոլոր հրամանները» (ԹԺՇ, 302), – կատեր Թումանյանին ուղեկցող յուրաքանչյուր լոռեցի: Իսկ հաշտության ձգտող թուրքերը մեծ պատկանանքով էին վերաբերվում բանաստեղծին՝ նրան անվանում «հաշտարար հրեշտակ», «մեծ խաղաղարար»: Թուրք մի ծերունի, որը հիշեցնում է Թումանյանի Մասունցի Դավթի հետ գրուցող թշնամի բանակի ծերունուն, Թումանյանին անվանում է «արյունը ջրով լվացող» մի մարդ, որի «եկած ճամփեն թող վարդ, մանուշակ, շուշան, սմբուլ, այ ու ալվան ծաղիկներ բուսնեն...» (ԹԺՇ, 303):

Այնուհետև հայերը թուրքերին հրավիրում են Բարանա՝ հաշտության պայմանագիրը վերջնականապես մշակելու և ստորագրելու: Ու թեև երկու օր Բարանայում քեֆ-ուրախություն էր, Թումանյանը չի կորցնում զգոնությունը: Վերադառնալով հայրենիք՝ նա Դսեղի արևելյան կողմի ձորում՝ Սուրբ Գրիգորի կիսավեր վանքի առաջ, հրավիրում է Լոռու գյուղերի ներկայացուցիչների խորհրդակցական ժողով՝ տարածաշրջանի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով, ընդ որում, թե՛ «լեզու գտնելու», բանակցելու, թե՛ զինված պայքարի ճանապարհով: Հավաքի ընթացքում որոշվում է Լոռին բաժանել ինքնապաշտպանության երեք շրջանի՝ Դսեղի, Ուզունլարի և Ջալալօղլու՝ երեք մեծ գյուղերի անուններով: Բոլորին տալիս է հրահանգներ, իսկ ինքը ստանձնում է Դսեղի շրջանի ղեկավարությունը:

Ղազախի թուրքերը՝ հայերից վախեցած՝ Թումանյանից օգնություն են խնդրում, որ բարձրանան սարերը: Թումանյանը անմիջապես արձագանքում է նրանց օգնության կանչին: 1906 թ. հունվարի 2-ին նա Ղազախի շրջանի քոչվոր թուրքերին Բարանայից պատասխան է ուղարկում՝ հաշտության բանակցություններ սկսելու համաձայնության մասին: Նախքան թուրքերին հանդիպելը, կազմակերպում է զինված հեծյալ գյուղացիների մի խումբ. այդ նպատակով նախ գնում է հայկական գյուղեր՝ Մարց, Քարինջ, Լորուտ, Շամուտ, Ահնիձոր և Աթան, որոնք սահմանակից էին թուրքաբնակ վայրերին: Թումանյանը երեք օր շարունակ հորդորում է, բացատրում, նախազգուշացնում... Բոլոր գյուղերից իր խմբում ներգրավում է թե՛ տարիքավոր, թե՛ երիտասարդ տղամարդկանց՝ նրանց թիվը հասցնելով մոտ 200-ի: Չաթին-Դաղից (Դժվար Սար) հետո հասնելով Խան Բուլաղ (Խանի Աղբյուր), Թումանյանը ստիպում է «երեք անուղղելի գող հովիվների» սարերից գյուղերը վերադառնալ: Ի դեպ, Խան Բուլաղ ուղևորվելուց առաջ Թումանյանն իր հարյուրավոր զինակիցներին հրավիրել էր տուն: Դուստրը՝ Նվարդը, այդ օրը հիշում է իր բոլոր մանրամասներով. «Մեր տան

պարտեզը, կտուրն ու պատշգամբը լիքն էին տեղացի ու եկվոր գյուղացիներով: Այդ օրվա ճաշի համար հարևաններից սինիներ հավաքեցին, մեծ-մեծ սինիներով ձվածեղ արին ու ճաշ տվին հենց պարտեզում: Շատերը պարտեզի պարսպի քարերի վրա էին նստել, մի քանիսն էլ ծառերին էին բարձրացել, որ հայրիկի ճառը լսեն ճանապարհ ընկնելուց առաջ»³⁰: Ըստ Ն. Թումանյանի հուշերի՝ այդ պահին նրա հորաքույրը՝ Աստղիկը կարում էր սպիտակ և կարմիր (այսինքն՝ հաշտության ու կովի) դրոշներ, իսկ ըստ ավագ դստեր՝ Աշխենի հավաստիացումների՝ հենց ինքն է կարել սպիտակ դրոշը³¹: Նաև կարմիր դրոշ բարձրացնելու Թումանյանի որոշումը նույնպես հավաստում է բանաստեղծ-հասարակական գործչի հստակ սկզբունքային դիրքորոշումը՝ հանուն խաղաղության միշտ կովի պատրաստ լինելը:

Նույն այն պահին, երբ բակում հյուրասիրում էր հարյուրից ավելի զինվորների, երբ տան մի անկյունում դրոշներ էին կարվում, Թումանյանը գրում էր լռեցիների մոլորված իր հռչակավոր Կոչը, և լռեցիների անունից հանձնարարում մի քանի օրինակ արտագրել Ղազարի թուրքերին առաքելու համար: Այդ խաղաղության Կոչը հավասարակշիռ էր և զուսպ, արժանապատիվ էր ու հպարտ, բարյացակամ էր և իմաստուն: Թումանյանը հայտարարում էր, որ իր հայրենակիցները չեն ցանկանում կովել, որովհետև «Եթե ուժեղ ենք, անիրավություն է, եթե թույլ ենք, հիմարություն է... և եթե այդ անկարելի եղավ, մենք ինքներս կգանք նրանց դեմ և անխնա» (ԵԼԺ, 6, 146):

Ի պատասխան հայերի կողմից ուղարկված երեք պատգամավորների՝ թուրքերն ուղարկում են երեք համբավաբեր և Թումանյանին իր խմբի հետ հրավիրում իրենց մոտ: Մայիսի 15-ին, երբ հայկական բինաներից հեռացել էին գրեթե երկու կիլոմետր, Թումանյանին ընդառաջ են գալիս մոտ 150 ձիավոր, որոնցից քսանը տարիքով կանայք էին: Նկատելով կանանց և թուրք ծեր դրոշակակրին՝ բանաստեղծն իր հերթին հայ գյուղացուց վերցնում է սպիտակ դրոշը և ընդառաջ գնում: Թուրքերը թույլ չեն տալիս Թումանյանին ձիուց իջնել և ուղեկցում են նրան հատուկ իր համար պատրաստված վրանը: Մի տարեց թրքուհի՝ Դուրսուն Ալահվերան-կրզի անունով, Թումանյանին ողջունում է՝ նրան «աղա» անվանելով: Բանաստեղծն անմիջապես ուղղում է նրան. «Ես աղա չեմ»: Դուրսունը դիմում է նրան՝ «որդի», իսկ նրա ամուսնացած աղջիկը՝ Խալա Իբրահիմ-կրզին, վազելով փաթաթվում է Թումանյանին և նրան հայտարարում եղբայր: Ականատես Արմենակ Թումանյանը գրում է. «Տեսարանը ազդեցիկ էր. ժողովրդի մեծ մասը ուրախությունից արտասվում էր: Մի քանի բռպե ոչ մեկը խոսել չէր կարողանում. կարծես բոլորը քարացել էին, իսկ ինքը՝ Թումանյանը և՛ արտասվում էր, և՛ ուրախությունից հրճվում» (ԹԺՀ, 577):

Հետաքրքիր մի փաստ ևս. թուրքերի մեջ էր պահնորդական բաժնի մի լրտես ու սադրիչ՝ Մահմադ Վեքիլովը: Հենց նրա ազդանշանով է հնչում պարեղանակը (փչում է գուռնան), ու մոտ երկու ժամ է տևում պարը՝ 200 հոգու մասնակցությամբ: Եվ հենց այդ նույն Վեքիլովն է հետագայում (1908–1912 թթ.) մատնում Թումանյանին (ԹԺՀ,

³⁰ Ն. Թումանյան, նշվ. աշխ., էջ 85:

³¹ ԹԺ, մայր մատյան, № 1096 (Աշխեն Թումանյանի հուշերը):

577), որի պատմած առակի մեջ ցարական իշխանավորները պարզորոշ քաղաքական ենթատեքստ են տեսնում և մեղադրում բանաստեղծին: Խոսքը վերաբերում է երեք եզրի և գայլի մասին առակին, որը պատմում է Թումանյանը՝ ներկայացնելով, թե ինչպես գայլը, խորամանկությամբ խաբելով եզներին, մեկ-մեկ ուտում է նրանց: Չիմանալով թուրքերեն՝ Թումանյանը թամադայի պարտականություններն է ստանձնում հայախոս թուրք Բամայիլ Մուստաֆանի թարգմանությամբ:

Մի գիշեր Խան Բուլադում մնալուց հետո Թումանյանը հաջորդ օրը՝ մայիսի 16-ին, գնում է Չրնգլ-Դադ, որտեղից նրան ընդառաջ են գալիս 80 ձիավորներ, իսկ մոտ քառասուն ձեր թուրքեր ծնկաչոք աղոթքով են նրան դիմավորում՝ աստծուց արևշատություն խնդրելով բանաստեղծի համար: Հաջորդ օրը Թումանյանն արդեն Սարի Բուլադում էր (Դեղին Աղբյուր), որտեղ կրկնվում է նույն ջերմ ընդունելությունը: 80-ամյա թուրք Չալխան օղլի Մուստաֆայի կարգադրությամբ ձեր կանանցից մի քանիսը նստում են Թումանյանի աջ և ձախ կողմերում, ինչն այն ժամանակ առանձնահատուկ պատվի արտահայտման նշան էր: Մայիսի 18-ին Թումանյանը հայերի բինաներում էր՝ Շալու-Դուզի և Ղարանլուզ-դարի սարերում (Մութ Ձոր), այնտեղից էլ Ղարանլուզ-դարի սարի բինաներով գնում է Մալլու շորի պղնձահանքը (Ալավերդու գործարանի բաժանմունքը): Վերջինիս ֆրանսիացի կառավարչի խնդրանքով Թումանյանն իր խմբով մի գիշեր հյուրընկալվում է հանքի վարչությունում: Ի վերջո, մայիսի 20-ին Ղամշկուտ և Խաչի գյուղերով վերադառնում է իր հայրենի գյուղը՝ Դսեղ:

Թումանյանը կարողանում էր «լեզու գտնել» ոչ միայն թուրք ազգայնամուլների, այլև ռուս պաշտոնյաների հետ: Լոռեցիների անվտանգության ապահովման գործին մեծապես նպաստել է Բորչալուի այդ օրերի գավառապետ Ն. Ռեզանովը, որի հետ Թումանյանը ամենասերտ, ջերմ հարաբերությունների մեջ է եղել: Նրա հետ էին հայտնաբերում շրջանի կողոպտիչ-ջարդարարների և ուղարկում Թիֆլիս՝ Մետեխի բանտ: Բանաստեղծը լոռեցիների անունից թե՛ բանավոր, թե՛ գրավոր ձևով պարբերաբար շնորհակալություն էր հայտնում նրան և նրա օգնական Դ. Բաքրաձեին (ԵԼԺ, 10, 11): Ի դեպ, եթե անհրաժեշտ էր լինում «շատ կարևոր գործով հանդիպել», Թումանյանը ոչ թե ինքն էր գնում, այլ խնդրում էր նրանց գալ իր տուն, որովհետև, ինչպես գրում է՝ «ես ի վիճակի չեմ բացակայելու» (ԵԼԺ, 10, 443): Եվ Թումանյանը Դսեղի իր տանը ընդունում էր նաև գավառի պաշտոնյաների: Իսկ Շուլավերի իր տանը՝ Ն. Ռեզանովի գավառապետ նշանակվելու օրերին՝ նոյեմբերի 25-ին, Թումանյանը հրաժեշտի ճաշկերույթ է կազմակերպում գավառապետ Շանշինի պատվին, որին ներկա է լինում նաև Դ. Բաքրաձեին³² :

Իր գործողությունների մասին Թումանյանը միշտ տեղյակ է պահել ռուս պաշտոնյաներին: 1906 թ. հունվարի 6-ին նա բացատրում է Ռեզանովին, որ թուրք քոչվորները թյուրիմացությունների պատճառով են իրենց բնակավայրերից հեռացել, և ինքը գնում է թուրքերի հետևից՝ նրանց վերադարձնելու, «որովհետև,– գրում է բանաստեղծը,– երկու կողմից էլ ժողովուրդը պատրաստվում է. գարնանը կարող է մեծ դժբախտություն պատահել» (ԵԼԺ, 10, 445): Այդ դժբախտությունը ոչ միայն ընդհա-

³² «Кавказ», (Թիֆլիս), 25. XI. 1906:

րումներն էին, ավարն ու ավերը, այլև ազգաբնակչության՝ վախից սեփական հող ու տնից հեռանալու պատճառով անխուսափելի սովի ուրվականը: Այս անհանգստությունը մեծանում էր: Թուրքերն իրենց հերթին նույնպես ձգտում էին հաշտության ու խաղաղության, որովհետև նրանց ավանդական քոչի պահին, եթե հայերը փակեին ճանապարհները, ապա դա նրանց համար իսկական աղետ կդառնար և ճակատագրական հետևանքներ կունենար: Ստեղծված իրավիճակը պայթյունավտանգ էր նաև ռուսական կողմի համար, և այդ վտանգը շատ լավ էին գիտակցում որոշ ռուս պաշտոնյաներ, որոնցից էին Ն. Ռեզանովը, Դ. Բաքրաձեն, Վ. Ջոլոտարյովը և ուրիշներ: Գնդապետ Լևիցկու կարգադրությամբ արգելվում է զենք կրելը, սկսվում է կորած գույքերի և անասունների գրանցում ու գնահատում, թեև այդ գործընթացը հաճախ կրում էր ձևական և ցուցադրական բնույթ³³: Այնուամենայնիվ, իշխանություններն ուզում էին ցույց տալ, որ պատրաստ են ամեն ինչ անել աղետի առաջն առնելու համար: Թումանյանը վերահաս սարսափի կանխարգելումը համարում էր յուրաքանչյուրի պարտքը և կարևորում էր հատկապես լավ մարդու դերը. «Այսպիսի ժամանակ ամեն մի լավ մարդ մեծ արժեք ունի, ով ուզում է լինի» (ԵԼԺ, 10, 445):

Թումանյանն իրավացի էր. գուցե Բաքվում ընդհարումներն այդքան դաժան ու արյունահեղ բնույթ չստանային, եթե Նակաշիձեն չլիներ այդքան չար ու զարհուրելի: Եվ հակառակը, Լոռիում չէր կարող պահպանվել այդքան փխրուն խաղաղությունը, եթե Ռեզանովն այդքան բարի ու խաղաղասեր անձնավորություն չլիներ: Պաշտոնյան՝ պաշտոնյա, քաղաքականությունը՝ քաղաքականություն, սակայն մարդկային բարությունն ու առողջ, սթափ դատողությունը նույնիսկ իշխանավորին կարող են դարձնել պատմական իրադարձությունների կարևոր դերակատար: Թումանյանը գոհ էր Ռեզանովից, Բաքրաձեից, նույնիսկ ուրյադնիկից, սակայն շատ դժգոհ էր պրիստավի անտարբերությունից: Մինչդեռ նրանք բոլորն էլ նույն երկրի, նույն քաղաքականության ներկայացուցիչներն ու իրագործողներն էին, նույն հրամանների կատարողները:

Այո՛, Թումանյանն ազգային խոշոր գործիչ էր, բայց ամենից առաջ նա բանաստեղծ էր, մեծ մարդասեր և միշտ, բոլոր հանգամանքներում իր ուշադրությունը բնեռում էր մարդկային գործոնի վրա: Նահանգապետ Վ. Ջոլոտարյովի վերաբերմունքը գյուղացիների նկատմամբ նա անվանում է «հայրական», իսկ նրան՝ «սրտակից բարեկամ», որը, անշուշտ, չէր հավատա իր մասին տարածված լուրերին, թե, իբր, սպանել է ինչ-որ անտառապահի: 1906 թ. ամռան սկզբին Կովկասի փոխարքայի՝ ոստիկանական գործերի գծով օգնական Շիրինկինը կարգադրել էր Թումանյանին ձերբակալել. բանաստեղծը վստահ էր, որ իր բարեկամ ռուս պաշտոնյաները, օրինակ, Ջոլոտարյովը, ոչ միայն չի հավատա, այլև կծիծաղի, երբ «նրա մոտ բերեին պոետին ու ասեին, որ անտառում սպանել է խեղճ անտառապահին՝ կողոպտելու նպատակով» (ԵԼԺ, 10, 448):

Ամեն օր, ամեն ժամ Թումանյանը երես առ երես կանգնում էր մարդկային անբացատրելի ստորության, նախանձի ու չարության դեմ հանդիման, պայքարում էր

³³ «Արշալույս», 30. I. 1906, 31. II. 1906, 2. II. 1906, 4. II. 1906:

միաժամանակ թե՛ նրանց և թե՛ թուրքի, թե՛ վերջինիս զինած ու ոտքի կանգնեցրած իշխանավորի դեմ. «Այդ մարդիկ իրենց ստորությունների մեջ սահման չեն ճանաչում» (ԵԼԺ, 10, 448): Լրտեսներից, իրենց շուրջ չարություն և ստորություն սփռող մարդկանց հալածանքներից հետապնդվող բանաստեղծի համար դժվար էր վերահաս վտանգի, նույն այդ մարդկանց արյունահեղության առաջն առնելը, երբ, ինչպես բանաստեղծն է խոստովանում. «Երկու կողմից էլ խուլիզան մարդիկ են խառնում: Եվ այնպես հեշտ են խառնում, որ զարմանում է մարդ: Եթե դժվար մի բան կա՝ դրա առաջն առնելն է» (ԵԼԺ, 6, 147-148)³⁴: Դրա առաջն առնելու, կանխարգելելու համար Թումանյանը բացատրական աշխատանք է կատարում երկու կողմերի հետ հավասարապես՝ ընդհարումները որակելով որպես ամոթալի ու անմիտ կռիվ, մեղադրելով բոլոր նախահարձակներին՝ անկախ ազգային պատկանելությունից: Նրա մեջ խոսում էր ոչ միայն հայի, այլև ընդհանրապես մարդու ճակատագրի նկատմամբ անհանգստությունն ու ցավը: Կոչ անելով Լոռուց փախած թուրքերին՝ վերադառնալ իրենց տները և տեր կանգնել իրենց թողած ունեցվածքին ու խաղաղ և անվախ ապրել՝ Թումանյանը գրում է. «Այս ի նչ եք անում, անմիտներ, ի նչ եք ուզում մեկը մյուսից. մի թե մեղք չեն ձեր կանայք ու երեխաները, մի թե ավստո չէ ձեր արդար աշխատանքը, որ փչացնում եք, մի թե ամոթ չէ ձեր տղամարդկությանը» (ԵԼԺ, 6, 149): Եվ ամեն անգամ Ղազախի մահմեդականներին դիմելիս, հիշեցնում էր, որ լոռեցիք քաջ են ու կովից չեն վախենում, պարզապես խաղաղություն են ուզում³⁵:

Մինչ Թումանյանը ջանք չէր խնայում լոռեցիների համար և ծավալում էր իր ազգանպաստ գործունեությունը, սակայն նրա հայրենակիցների մեջ գտնվում էին այնպիսի մարդիկ, որ շարունակում էին ստահող լուրեր տարածել նրա մասին, չարանենգ մատնությամբ զբաղվել: Եվ Թումանյանը ստիպված է լինում մի քանի օրով մեկնել Թիֆլիս, ամենայն հավանականությամբ, իր հանդեպ հարուցված մեղադրանքները հերքելու նպատակով: Նա տեղյակ էր, որ Կովկասի փոխարքայի ոստիկանական գործերի գծով օգնական Շիրինկինը կարգադրել է ձերբակալել իրեն՝ իբրև թե անտառապահին սպանելու համար:

Ի պատիվ գավառի ռուս պաշտոնյաների՝ պետք է ասել, որ նրանցից ոչ մեկը անվստահություն չէր ցուցաբերում Թումանյանի նկատմամբ: Ավելին, նրան հարգում էին, օգնում և երբեմն էլ նրա օգնությանը դիմում: Հաճախ Բորչալուի քաղաքապետն ու նահանգապետը Թումանյանի միջոցով էին միմյանց հետ կապ պահպանում: Այսպես, երբ Ռեզանովը պիտի այցելեր Ջալալօղլիում գտնվող Ջոլոտարյովին, իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր անցնել Բաշկեչեթի վրայով, նա օգնություն է խնդրում Թումանյանից՝ «մութ ու արատավոր» անձնավորությունների հնարավոր հարձակումներից խուսափելու համար: Ուշագրավ է, որ նույն օրերին ժանդարմական վարչության գաղտնի գրության մեջ Թումանյանը ներկայացվում է այսպես. «Լոռու շրջանում կարծես գեներալ-գուբերնատոր է, նրան է ենթարկվում ամբողջ տեղա-

³⁴ Տե՛ս նաև՝ «Արշալույս», 14. I. 1906:

³⁵ «Արշալույս», 11. II. 1906:

կան ղեկավարությունը և ուստիկանությունը: Նա շրջում է գյուղերում, դատ ու դատաստան տեսնում, տուգանում է գյուղերը մինչև 500 ռուբլի»³⁶:

Թեև Թումանյանն իր գործողությունները համաձայնեցնում էր տեղի գավառապետների՝ Կ. Շանշինի, Ն. Ռեզանովի, Պ. Բաքրաձեի, ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետ Վ. Ջոլոտարյովի հետ, սակայն ավելի հաճախ գործում էր միանձնյա: Հաշվի առնելով Թումանյանի մեծ հեղինակությունը երկու ժողովուրդների մեջ՝ նրանք հաճախ էին զինված պահակախմբեր դնում բանաստեղծի տրամադրության տակ: Ընկերոջը՝ Փ. Վարդազարյանին ուղղած նամակում Թումանյանը գրում է. «Հեքիաթների մեջ կա, թե այսինչ մարդը քնեց, մին էլ աչքը բաց արավ - տեսավ շուրջը կանգնած գորքերը սպասում են իր հրամանին... - մի խոսքով, մարդը հանկարծ թագավոր է դառել: Այդպես էլ ինձ հետ պատահեց» (ԵԼԺ, 10, 14): Նույնն է հավաստում Դ. Դեմիրճյանը. «Թումանյանը պատմում էր, որ իր ձեռքի տակ այնքան ուժ կար, որ կարելի էր ոչ միայն պաշտպանվել, այլև թերևս հարձակվել» (ԹԺՀ, 34): Սակայն Թումանյանը երբեք չէր չարաշահում իր հանդեպ եղած համաժողովրդական հեղինակությունն ու վստահությունը. «Հանկարծ այդքան մեծ պաշտոնի մեջ հայտնվելով և ձեռքիս ունենալով ուժ, ամեն ջանք շարունակ գործ եմ դրել մեր գավառներում խաղաղությունը պահելու և կոտորածների առաջն առնելու» (ԵԼԺ, 10, 14):

Ռուս պաշտոնյաների կողմից Թումանյանին տրված էր գործողությունների որոշակի ազատություն. նրան թույլատրում էին հրավիրել խորհրդակցություններ, կազմակերպել հանրահավաքներ, օգտվել ռուսական գենքից ու գորքից՝ ազգային մեծ ու փոքր խնդիրներ լուծելու համար: Դրա համար էլ նա կարողանում էր ազատել թուրք պատանդներին և վերադարձնել իրենց գյուղերը, աներկյուղ լինում էր թուրքական վայրերում:

Այս շրջանին է վերաբերում նաև Թումանյանի դաշնակցական լինելու մասին Արշակ Ջամալյանի հավաստիացումները: Թումանյանը սերտ կապի մեջ էր դաշնակցության ղեկավարության հետ³⁷: Հետագայում Թումանյանը խոստովանել է, որ եթե որևէ կուսակցության հետ կապված է եղել, ապա ոչ թե ծրագրային, այլ զուտ ընկերական կապով, այն էլ «կոնկրետ գործի շուրջը» (ԵԼԺ, 8, 451): 1905-1906 թթ. այդ «կոնկրետ գործը» հայ-թուրքական ընդհարումներն էին և հայերի ինքնապաշտպանությունը: Հետևաբար, 1905 թ. ապրիլին շատ հավանական է Թումանյանի մասնակցությունը Դաշնակցության կովկասյան 1-ին շրջանային ժողովին՝ որպես Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: Նկատենք, որ Թումանյանը դաշնակցականների գիտությամբ էր պատժում այն հայ կալվածատերերին, որոնք, օգտվելով խառնակ ժամանակներից, փորձում էին պղտոր ջրում ձուկ որսալ: Այսպես, կալվածատեր Պավել Չախարի Բաժբեուկ-Մելիքովը Շամուտի ճանապարհով անցնող թուրք քոչվորներից մի քանի տասնյակ ոչխար էր գողացել: Թումանյանը մտահոգվում է, որ

³⁶ ԹԺ, փ. բ., № 51:

³⁷ Այլվերդու պղնձահանքերում տեղի ունեցած ընդհարումների օրերին Թումանյանը հեռագիր է ուղարկել դաշնակցության բյուրոյին, որտեղ, հավանաբար, աջակցություն է խնդրել մեղավորների պատժելու համար: Հեռագրի տեքստը, սակայն, չի պահպանվել (տե՛ս «Արշալույս», 14. I. 1906):

թուրքերը կասեն՝ «...հայերը մեզ թալանեցին և կսկսվի...» (ԵԼԺ, 10, 449) ընդամենը մի «հիդալգոյի», այդ չակերտավոր ասպետի ոչ ասպետական, ոչ ազնվական արարքի պատճառով: Բայց քանի որ Բաժբեուկ-Մելիքովը գործել էր ռուսական Կուրտիկ կալվածքում տեղակայված կազակների աջակցությամբ, Թումանյանը խնդրում է Ռեզանովի թույլտվությունը՝ պատժելու նաև ռուս կազակներին, որոնք հայտնի էին իրենց անմարդկային ու անօրինական արարքներով: Թումանյանն իր վրդովմունքն է հայտնում Կուրտիկում «ինքնագլուխ ծառեր կտրելու և տավարը հանդն անելու համար» (ԵԼԺ, 10, 449), պահանջում է բռնագանձել թալանը և վերադարձնել տերերին, իսկ Մելիքովին հասկացնել, որ «գավառապետի հետ ծանոթ լինելը կամ այն հանգամանքը, որ նրա մոտ ապրում են օֆիցերներ և կազակներ, նրան իրավունք չեն տալիս այդպիսի «ղաշաղական» սխրագործություններ կատարելու» (ԵԼԺ, 10, 450):

Թումանյանը համոզված էր, որ եթե ռուսները օգնում են որևէ հայի թալանել, ապա դա իսկական «արջի ծառայություն է», սադրանք է հենց հայերի դեմ, ինչը ոչ մի լավ բանի չի հանգեցնի: Բորչալուի գավառապետ Ռեզանովը, իրոք, արդարամիտ, խաղաղասեր բնավորություն ունեցող մարդ էր և գործում էր Թումանյանի հետ, ինչը դուր չէր գալիս Սադի (Հասան) և Հուսեին բեգ Եդիգարով եղբայրներին, որոնք գավառում կատարվող գրեթե բոլոր հանցագործությունների «կնքահայրերն» ու կազմակերպիչներն էին: Նրանց հովանավորում էին ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյաները: Ն. Ռեզանովը պատժում է եղբայրներից մեկին՝ Հուսեին բեգ Եդիգարովին, բայց համաձայնվում է մյուս եղբորը՝ Հասան բեգ Եդիգարովին ընտրել ազնվականների պարագլուխ: Ռեզանովը գիտեր, որ եթե Եդիգարով եղբայրներից գեթ մեկին չպաշտպաներ, ապա կգրկվեր իր պաշտոնից: Այդ պատճառով նա Թումանյանին և Շուլավերի տանուտեր Վախթանգ Մեհրաբյանին խնդրում է ստորագրել Եդիգարովին ազնվականների պարագլուխ ընտրելու միջնորդությունը: Սակայն, ինչպես հավաստում են ժամանակի թերթերը, «Մեր գավառի հայ-թուրքական հաշտարար կոմիսիայի անդամներ պ.պ. Հ. Թումանյանը և Վ. Մեհրաբյանը հրաժարվեցին մասնակցել այդ կոմեդիային»³⁸:

«Մշակին» ուղղված Բորչալուի գյուղացիների նամակում Ն. Ռեզանովի առաջին քայլը՝ Եդիգարով եղբայրներից մեկին պատժելը, խրախուսվում էր, սակայն դատապարտվում էր երկրորդ քայլը՝ մյուս եղբորը ազնվականների պարագլուխ հռչակելը: 1906 թ. հունիսի 4-ին Օձուն գյուղում տեղի է ունենում է Լոռու 40 գյուղերի ներկայացուցիչների խորհուրդ՝ կալվածատերերի և գյուղացիների մեջ հողային փոխադարձ հարաբերությունները կանոնակարգելու գործին նպաստելու ու այդ նպատակով փոխարքային ուղղվելիք հեռագիր նախապատրաստելու համար: Խորհուրդը հեռագրով բողոքում էր Հասան բեգ Եդիգարովի դեմ և պահանջում էր նրան ազնվականների պարագլուխ ընտրելու փոխարեն դատի ենթարկել՝ որպես ազգամիջյան կոռուպցիոնի հիմնական հրահրող, թալանի, սպանությունների, հանցագործությունների, ամեն տեսակ վայրագությունների կազմակերպիչ ու մասնակից: Հեռագիրը ստորագրել

³⁸ Տե՛ս օրինակ՝ «Մշակ», 30. VII. 1906: «Կոմեդիա» է անվանվում Եդիգարովի անմեղության մասին քննիչ Մասալովի «եզրակացությունը» հաստատելը:

էին 15 լիազորված անձինք³⁹: Անշուշտ, Թումանյանն էր Օձունի այս ժողովի նախաձեռնողներից և հեռագիրը կազմողներից ու ստորագրողներից մեկը:

1906 թ. օգոստոսի սկզբին Հուսեին բեգ Եղիզարովը Ղրզլ-հաջու գյուղից թռուցիկներ է տարածում սարերում, որպեսզի քոչվոր թուրքերը «վերադառնան ու պատրաստվեն» կովի: «Նա գավառի «տերն է», ազնվականության պարագլուխը և իբրև այդպիսին, օգտվելով իր ազդեցությունից, անընդհատ տարածում է պրովոկացիայի թույնը»⁴⁰, – գրում էր Ժամանակի մամուլը:

Օձունի ժողովի հեռագրին ի պատասխան՝ փոխարքան գավառ է ուղարկում «առանձին հանձնարարությունների պաշտոնյա», քննիչ Մասալովին, որը բողոքողներին հանդիպելու և լսելու փոխարեն իջևանում է Եղիզարովի ու նրա բարեկամների տանը, վայելում նրանց սիրալիր հյուրընկալությունը, հետևաբար, դժվար չէ պատկերացնել, թե այդ «անաչառ քննության» արդյունքում ինչպիսի զեկուցում է հասնում Թիֆլիս, փոխարքային: Արդյունքում՝ Բորչալուում խաղաղությանը որոշակի նպաստ բերած, Թումանյանի համախոհ ու բարեկամ գավառապետ Ն. Ռեզանովին հեռացնում են՝ նրան փոխարինելով Գորիի գավառապետ Պ. Լեոնտևով:

Թումանյանը՝ վրդովված ու անհանգստացած, անում է իրենից կախված ամեն ինչ՝ Ռեզանովին պաշտպանելու և իր պաշտոնում վերականգնելու համար: Նա կազմակերպում է գավառի տարբեր գյուղերից ընտրված պատգամավորություն՝ բաղկացած 50 հոգուց, այդ թվում հայ, վրացի և ռուս ներկայացուցիչներից: Նրանք պետք է օգոստոսի 12-ին խնդրագիր ներկայացնեին փոխարքային՝ Ռեզանովին իր պաշտոնում թողնելու նպատակով: Թումանյանը նամակով դիմում է փոխարքայությանը կից հայ-թուրքական խորհրդի անդամներ Ալ. Քալանթարին, Ալ. Խատիսյանին և Բարեգործական ընկերության նախագահ Ս. Հարությունյանին, որպեսզի նրանք օգնեն պատգամավորությանը փոխարքային բացատրելու և հասկացնելու, որ հարգված գավառապետի հեռացումը կարող է պատճառ դառնալ նոր անիրավությունների: Արձագանքելով Թումանյանի այդ խնդրանքին, Ալ. Քալանթարը գրում է «Ինքնապաշտպանության խնդիրը» հոդվածը⁴¹, որով հիշեցնում է հայերի՝ ինքնապաշտպանությանը դիմելու պատճառների մասին և հայերի խնդրանքը փոխարքային՝ զինված պահակախմբեր կազմելու անհրաժեշտության մասին: «Ձանգ» օրաթերթը, տպագրելով Շուլավերի իր թղթակցի «Վերջին տեղեկություններ» վերնագրով նյութը, նույնպես պաշտպանության տակ է առնում Ռեզանովին: «Համոզմունք կա ազգաբնակչության մեջ... Այդ մարդը համեմատաբար շիտակ ուղղության տեր էր... բարյացակամ աչքով նայելով հայ և թուրք աշխատավոր ժողովրդի վրա: Նա հակառակ էր մասնավորապես տխրահոռչակ Եղիզարովներին... Ըոպեն շատ ավելի լուրջ է, վտանգավոր: Մեր շուրջը դեռ լսվում է աստամների մոլեգին կրճտոց, խուժանային բարբարոսության խավար... մի վայրկյան անգամ ինքնապաշտպանության անհրաժեշտությունը չէ վերանում մեր բազմատանջ ժողովրդի գլխից... Սակայն գիշատիչ դե-

³⁹ «Ալիք» (Թիֆլիս), 19. VII. 1906:

⁴⁰ «Ալիք», 6. VIII. 1906:

⁴¹ «Մշակ», 12. VIII. 1906:

կավարները իրենց կողմն ունենալով բոլոր սրիկա, խուլիզան տարրերը, միշտ ավելի ու ավելի վառվում են վրեժխնդրությամբ»⁴², – ասվում է «թերթի» խմբագրական թղթակցության մեջ: Թումանյանը զգուշացնում էր, որ եթե բարձրաստիճան իշխանությունը չարձագանքի պատգամավորության դիմումներին, ժողովուրդը իսպառ կկորցնի իր հավատը նրա նկատմամբ և կհամոզվի, որ կառավարության ջերմ ցանկությունն է՝ ջարդ ու ավերակ տեսնել գավառում⁴³:

Ավաղ, Թումանյանի բոլոր ջանքերը գուր անցան, և փոխարքայի որոշումն այդպես էլ մնաց անփոփոխ: Թումանյանը չէր վիստվում, շարունակում էր ջանք գործադրել, թեև ներքուստ զգում էր, որ հաջողության չի հասնելու: Նույն այն նամակում, որով խնդրում էր օգնել պատգամավորությանը, Թումանյանը համոզված գրում էր. «Հանցավոր տարրը բարձրացավ գավառում, պատժող և զսպող ձեռքը հեռացվում է մեջտեղից» (ԵԼԺ, 10, 19):

Ստեղծված իրավիճակում Թումանյանը նոր խնդիր ուներ. բարեկամական նույնպիսի հարաբերություններ հաստատել և համագործակցել նոր գավառապետի՝ Պյոտր Ստեփանի Լեոնտևի հետ: Ընդ որում, օգոստոսի 11-ին, երբ Լեոնտևը դեռ Գորիի գավառապետն էր, նրա վրա ռումբ էր նետվել, սակայն սպանվել էր ուղեկցող «ստրածնիկը»⁴⁴: Դա նշանակում էր, որ Լեոնտևի պաշտոնավարությունից Գորիում դժգոհ էին եղել: Ու թեև վերջինս Ռեզանովի արժանավոր հետևորդը չդարձավ, Թումանյանը նոր գավառապետի ժամանելու առաջին իսկ օրերից հանդիպում է նրան, ներկայացնում Ղազարի շրջանում ստեղծված անմխիթար վիճակը և փորձում աջակցություն ստանալ:

Հայտնի ճշմարտություն է, որ ազգամիջյան բախումների, անցումային կամ հեղափոխական ժամանակաշրջաններում սովորաբար, երբ կյանքը դուրս է գալիս իր բնական հունից, մեծ չափով աշխուժանում են հանցագործ, արկածախնդիր տարրերն ու ամեն տեսակի թափթփուկները՝ գողերը, թալանչիները, սադրիչները: Նրանց համար գոյություն չունի ոչ մի սրբություն, նրանք իրենց նպատակին հասնելու համար առանց վարանելու շահարկում են ազգային խնդիրները, ժողովրդի շահերը: «Այդ խառը ժամանակներում, – վկայում է Թումանյանը, – գործել սկսեցին բոլոր մութ ուժերը, բոլոր հանցագործները: Ինչ-որ Միմոն մորթեց երկու վաշխառու հրեաների, ինչը ես բացահայտեցի, Քոլագերան կայարանում մորթեցին երկու թաթարների, ինչը ես բացահայտեցի: ... Կայարանը թալանել էր Զուբինովի հայտնի բանդան, Շահվերդովի բանդան» (ԵԼԺ, 8, 346-347): Ջրի երես ելած մարդկային տականքի դեմ ամեն օր համատորեն կռիվ էր տալիս Թումանյանը: «Բորչալուի գավառը հայտնի է սպանություններով, թալանով, ավազակությամբ, գողությամբ: ... Ժողովուրդը չի ուզում

⁴² «Ձանգ» (Թիֆլիս), 12. VIII. 1906:

⁴³ Նույն տեղում:

⁴⁴ «Ձանգ», 22. VIII. 1906: Լեոնտևին իր պաշտոնից անսպասելի հեռացրել էին նույն՝ 1906 թվի նոյեմբերին: Նրա օրոք գավառում ստեղծվում է «գաղտնի ոստիկանական բաժանմունք»: Ըստ «Մշակի» նա այնպիսի պաշտոնյաներից էր, որոնք աշխատում են «... տեր լինել գավառին, բայց ոչ այն մտքով, որ օգուտ բերեն...», այլ միայն անիրավ ու գայթակղեցուցիչ ոսկիներ դիզելու նպատակով» («Մշակ», 18. XI. 1906):

լռել, ժողովուրդը դատավորներ է պահանջում, պայքարողներ է պահանջում հափշտակիչների և ավազակների դեմ: Գողության ու ավազակության հետևանքով քայքայվել է մեր գավառը...», – գրում է նա (ԵԼԺ, 10, 453): Տեսնելով, որ իր ձայնը տեղ չի հասնում, Թումանյանն ինքն է անցնում գործի՝ հայտարարելով. «Մենք թույլ չենք տա որևէ գյուղում գող ու ավազակ թաքցնել» (ԵԼԺ, 10, 453):

Ավելի հաճախակի էին դրամաշորթության դեպքերը: Ոմն Մուշեղ, Մուրեն և Մամսոն, շահարկելով կուսակցության անունը, փորձում են խաբեությամբ ու խարդախությամբ գյուղացիներից գումարներ ստանալ: «Մակայն, – ասում է Թումանյանը, – գյուղի բնակիչների և պատվավոր անձանց ժողովում ես արժանի հակահարված տվեցի այդ թալանչիներին և կոչ արեցի չենթարկվել հակաօրինական այդ պահանջներին» (ԵԼԺ, 8, 333):

Բանտի իր օրագրում Թումանյանը խոստովանում է. «Ես բացահայտ գործել եմ սաղրիչների դեմ, կրքեր բորբոքողների դեմ, ուլքեր զբաղվում էին թալանով, շորթումով» (ԵԼԺ 8, 332): Այդ օրագրի գրառումներում Թումանյանը խոստովանում է, որ անձամբ բացահայտել է երկու սպանություն, մեկ գողություն և փորձել է դադարեցնել երկու ավազակախմբերի գործունեությունը: Հավանաբար, Թումանյանը փորձել է գտնել նաև եղբորը սպանելուց հետո Ղազարի թաթարների մոտ ապաստանած Հարություն Շահվերդովին: Թումանյանը խստորեն դատապարտել է Աքորի գյուղի բնակիչների գողությունը հարևան գյուղերից (ԵԼԺ, 10, 453): Երևույթը վերացնելու նպատակով բանաստեղծն անձամբ հանդիպել է գավառապետին (ԵԼԺ, 10, 19):

Այս շրջանում Թումանյանի նման զբաղվածությունը հնարավորություն չէր տալիս բանաստեղծին ստեղծագործելու, զբաղվելու գրական գործունեությամբ: Ու եթե նա գրիչ էր վերցնում, ապա միմիայն հրապարակախոսական հոդվածներ կամ կոչեր գրելու նպատակով, այսինքն՝ գործում էր որպես հրապարակախոս, ազգի շահերով, ճակատագրական հարցերով մտախոզ լրագրող: 1906 թ. օգոստոսի 6-ին տպագրվում է Թումանյանի «Նոր պրովոկացիա» անստորագիր հոդվածը, որով նա ահազանգում է յայլաններից վերադարձող թուրք ազգաբնակչության կողմից «խորհրդավոր պատրաստություններ տեսնելու» մասին, ընդգծում ոճրագործ բեկերի և իշխանության համագործակցությունը ու փորձում բարձրացնել ինչպես թուրք, այնպես էլ հայ մարդու ինքնագիտակցությունը, միանալ և պայքարել բռնության ու հարստահարության դեմ⁴⁵:

Հասկանալի է՝ Թումանյանը, լինելով ոստիկանական հսկողության տակ, չէր կարող ստորագրել այսպիսի բովանդակությամբ հոդվածներ: Մակայն փաստ է, որ 1905–1906 թթ. Թումանյանը «Արշալույսից» բացի կապ է պահպանել Թիֆլիսի «Հառաջ», «Ալիք», «Զանգ» թերթերի հետ, որոնք միմյանց ետևից հրատարակվելով և արգելվելով, իրենց գործունեությունը դադարեցնելով, փաստորեն, հանդիսանում են մեկը մյուսի շարունակությունը: «Հառաջի» հրատարակության ազդում «Մոտիկ աշ-

⁴⁵ «Ալիք», 6. VIII. 1906: Այս հոդվածի՝ Թումանյանի գրչին պատկանելու մասին հիմնավորումը տե՛ս Լ. Կ ա ր ա պ ե տ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 68–70:

խատակիցների» ցանկում կա նաև Թումանյանի ազգանունը⁴⁶: Այդ նույն պատճառով Թումանյանի գործունեության մասին ակնարկներն արվում էին առանց նրա անունը հիշատակելու, ինչպես, օրինակ, վարվել է «Ըոպեի լրջությունը» առաջնորդողի հեղինակը. «Կան խաղաղության և համերաշխության հանդիսավոր թափորներ Ղազախի կողմերում, ուր մեր ինտելիգենտ ընկերները մի ազնիվ ու սքանչելի եռանդ են թափում, ամրապնդում երկու ժողովուրդների խզված կապերը»⁴⁷: Այդ «սքանչելի եռանդ թափողը», իհարկե, Թումանյանն էր: Միայն «Արշալույսի» Շուկավերի թղթակից Գր. Բալասանյանի հաղորդման մեջ ենք հանդիպում Թումանյանի անունը՝ «սպիտակ դրոշով լոռեցիների հետ Ղազախ գնալիս»⁴⁸:

...Փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովից ունեցած սպասելիքները չեն արդարանում: 1906 թ. մայիսի 12–16-ը հայերի կոտորածներ են սկսվում Հին Նախիջևանում, օգոստոսին դրանք վերսկսվում են Բաքվում, Գանձակում, Թիֆլիսում, Ղազախ-Բորչալուի գավառում և այլուր: Տեղերում հայտնվում են կազակների խմբեր, որոնք, իբր, ուզում են դադարեցնել ազգամիջյան բախումները, սակայն իրականում միայն վնասում են⁴⁹:

Թումանյանն անում էր այն, ինչ կարողանում էր, և այնքան, որքան հնարավոր էր: Օգտագործելով իր կապերն ու գրեթե միանձնյա իշխանությունը և անառարկելի հեղինակությունը Լոռու շրջանում՝ Թումանյանը փորձում է լուծել լոռեցիների համար կենսական մի խնդիր: Նա դիմում է իշխան Լևինին, որը կառուցել էր Շահալի-Դսեղ խճուղին, և խնդրում է նոր ճանապարհ կառուցել՝ Քոլագերան կայարանից դեպի Դեբեդ գետի աջափնյա գյուղերը: Կազակերպելով թե՛ գյուղացիներին, թե՛ կալվածատերերին՝ Թումանյանը նրանց բոլորի անունից գրում է իշխանին. «Մեր գյուղացիները Ձեզ անձամբ խնդրագիր կներկայացնեն, և շատ եմ խնդրում, եթե կարելի է, հավերժացրե՛ք Ձեր անունը՝ շինելով և այդ՝ երկրամասի համար խիստ կարևոր ճանապարհը: Ինձ հաստատապես հայտնի է, որ բոլոր կալվածատերերը պատրաստ են ամեն կերպ աջակցելու Ձեզ այդ լավ գործում» (ԵԼԺ, 10, 454):

Մինչ Թումանյանը զբաղված էր խաղաղասիրական գործունեությամբ, «Շմակով», հետագայում «Մանասյանց Ստալնոյ» կեղծանվան տակ թաքնված գաղտնի գործակալը, որը, ամենայն հավանականությամբ, մեր կողմից արդեն հիշատակված Հաբուրություն (գյուղացիների համար Շահբազ) Շահվերդովն էր, Թումանյանին սկսում է հետապնդել և վայրիվերո տեղեկություններ է հաղորդում Թիֆլիսի ժանդարմական վարչություն: Պահնորդական բաժնի զեկուցագրերում Թումանյանը ներկայացվում է որպես միջնորդ դաշնակցության գյուղական կոմիտեների միջև, մերթ, իբր, դաշնակցությունը Թումանյանին դատի է տվել ինչ-որ գումար՝ 10 000 ռուբլի, վատնելու համար, մերթ, իբր, նա կաշառել է շրջանի ղեկավարներին, մերթ Ավ. Իսահակյանի հետ

⁴⁶ «Մուրճ», 1905, թիվ 10:

⁴⁷ «Զանգ», 12. VIII. 1906:

⁴⁸ «Արշալույս», 12. II. 1906:

⁴⁹ Լ և ո. նշվ. աշխ., էջ 188:

մասնակցել է ահաբեկչական խմբակի գործողություններին, մերթ իբրև թե նրա հրամանով Քոլագերան կայարանում սպանվել է երեք թուրք և այլն, և այլն⁵⁰:

Մակայն Թումանյանն անտեսում էր իրեն հետապնդողներին և շարունակում իր առաքելությունը:

Շատերն էին դիմում Թումանյանին, նրանից էին օգնություն խնդրում, նաև տեղեկատվություն՝ կատարված յուրաքանչյուր դեպքի մասին, որովհետև նա էր բոլոր իրադարձությունների կենտրոնում և ամենից իրագեկը: Այսպես, 1906 թ. դեկտեմբերի 16-ին նա Երևանից ստանում է Հովհ. Տեր-Մարտիրոսյանի նամակը: Նամակագիրը Միմոն Զավարյանի հանձնարարությամբ վիճակագրական և ժամանակագրական մանրամասն տեղեկություններ էր խնդրում Բորչալուի գավառում հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ հայերի վրա կատարված հարձակումների, կրած վնասների չափի, մարդկային զոհերի մասին, թե որքանով «հայերը նպաստել են ընդհարմանը, տնտեսական դրությունը ո՞ր չափով դեր է խաղացել այդ ընդհարման մեջ. հայերի բարվոք վիճակը ինչպե՞ս է ազդել թուրքերի վրա, և թե բեկերն ու կառավարչական պաշտոնյաները ո՞ր չափով են նպաստել այդ ընդհարմանը»⁵¹:

Թումանյանին անհանգստացնում է նաև համագյուղացիների հացի պաշարների խնդիրը: 1905 թ. ձմռանը նա իր եղբորը՝ Վահան Թումանյանին ուղարկում է Ալեքսանդրապոլ Ավ. Իսահակյանի մոտ, որ օգնի Դսեղի գյուղացիների համար այլուր հայթայթել: Այլուրը պիտի գնեին և գյուղ հասցնեին Դսեղում այդ նպատակով ընտրված մարդիկ՝ Ջուլշուղը, Նիկոլը, Ենոքը, Սուրբաթը և Երվանդը⁵²: Իսահակյանը գնում է Վարտիկովների մոտ, պայմանավորվում այլուրի և նրա տեղափոխման գնի մասին: Արդյունքում երկու վագոն այլուր է հասնում Դսեղ, ընդ որում դրա մի մասն ունենորներին վաճառում են, «իսկ չքավոր ընտանիքներին ձրի բաժանեցին»⁵³ (ԹԺՀ, 243):

1905–1906 թթ. իր ծավալած ազգային գործունեությանը գնահատել է նաև ինքը՝ բանաստեղծը. «Եվ այսօր ես այնքան գոհ չեմ, որ գրականության մեջ մի որևէ բան եմ արել, որքան գոհ եմ, որ ակներև կարողացա իրար դեմ կանգնած ժողովուրդների սրերը պատյան դնել տալ և շատ ու շատ անմեղների ազատել այս գազանական կոտորածից» (ԵԼԺ, 10, 14-15): Թումանյանն այդ արդյունքին հասել էր և՛ հաշտության սպիտակ դրոշմով, և՛ ռուսական զենք ու զորքով, որը նա կարողացել էր օգտագործել հայերի զինված ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու և ուժեղացնելու նպատակով: Առանց չափազանցության և առանց Թումանյանի դերի գերազնահատման՝ վստահ կարելի է ասել, որ Թումանյանի շնորհիվ Լոռիում և Բորչալուի շրջանում զինված ընդհարումների փոխարեն տեղի ունեցան հայերի և թուրքերի զինված, բայց անարյուն հանդիպումներ, փրկվեցին հազարավոր կյանքեր:

⁵⁰ ԹԺ, փ. 51: Տե՛ս նաև Լ. Կ ա ռ ա պ ե տ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 22:

⁵¹ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Թումանյանի ֆ., գ. 1156:

⁵² ԹԺՀ, 243:

⁵³ Ն. Թ ու մ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 87:

Թումանյանի համար հեշտ չէր խաղաղության սպիտակ դրոշը բռնել, նաև թուրքերի կյանքն ու ունեցվածքը փրկելը: Այո, հեշտ չէր ողջագուրվել թշնամու հետ: «Եվ մենք, որպես աստվածային մի ծանր պատիժ, ստիպված ենք տանելու, համբուրելու, եղբայր անվանելու: ... Ես միանգամայն խորտակված եմ: Այս մասին մտածելիս հոգնում եմ իսկույն» (ԵԼԺ, 10, 7), – դառնորեն խոստովանում է Թումանյանը և ավելացնում, թե ինչպես է մեր արյունոտ անցյալը, մեր տանջալի ներկան, մեր մութ, անլույս ու անհույս ապագան ծանր քարերի նման «պառկում» սրտին. «Ափսոսում եմ մեզ» (ԵԼԺ, 10, 7):

Այդ դժոխային շրջանում, երբ ասպարեզ էր բացվել մարդու վայրենի բնագոյների համար, և դրանք երևան էին եկել ահռելի չափերով, Թումանյանը համոզված էր, որ այդ նույն օրերին «Հարկավ, լավ հոգիներն էլ իրենց ամբողջ փայլով հրապարակ են իջել» (ԵԼԺ 10, 22): Թումանյանը հենց այդ լավ հոգին էր, որ նույնիսկ վատի կողքին տեսնում էր լավը, վատի մեջ էլ փնտրում էր լավը և սիրում էր այդ լավը: 1912 թ. Պետերբուրգի բանտում գտնվելիս իր օրագրում, անհյուրընկալ պատերի ներքո՝ Սիրիրն ու արտոն աչքի առաջ ունենալով, դատարանում երես առ երես հանդիպած իր «հայրենակից» լրտեսների ու մատնիչների, մարդու վատ տեսակի մասին է Թումանյանը գրում.

Ահա ինչու էս աշխարհքում
Խաղաղ է միշտ իմ հոգին:
Պաշտպանում է նա իր խորքում,
Սիրում է ողջ և ամենքին (ԵԼԺ, 1, 260):

Երկու տարի շարունակվող հայ-թուրքական ընդհարումները տարբեր գավառների հայ ու նաև թուրք բնակչությանը մատնեցին համատարած թշվառության: Ավերվեցին 252 գյուղեր և 7 քաղաքներ, սովի ուրվականը սկսեց շրջել գյուղից գյուղ, բազմացան ավազակախմբերն ու ավազակային գործողությունները: Հազարավոր անմեղ գոհերի թափված արյունը Կովկասը դարձրեց մի կատարյալ դժոխք: Լոռին մի երջանիկ բացառություն կազմեց՝ Թումանյանի շնորհիվ:

Հ. Դ. Սոկոլովը 1919 թ. Թումանյանին ուղղած իր շնորհավորական հեռագրում նրան անվանել է հայ հասարակության խիղճը⁵⁴: 1905–1906 թթ. Թումանյանի կյանքի այն կարևոր նշանաձողն էր, երբ 36-ամյա բանաստեղծն ազգամիջյան կռիվների մեջ ներքաշված հայ ժողովրդի համար դարձավ Նահապետ, առաջնորդ, անառարկելի հեղինակություն, խաղաղասիրության արտահայտիչ, հավաքական կամքի, արիության և իմաստության խորհրդանիշ: Հենց այս՝ հայ ժողովրդի համար արհավիրքի, դաժան փորձությունների բախտորոշ տարիներին նա դարձավ հայության խիղճը:

⁵⁴ «Ժողովրդի ձայն» (Թիֆլիս), 27. II. 1919:

ЭПИЗОДЫ НАЦИОНАЛЬНО-ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ОВАНЕСА ТУМАНЯНА (1905-1906 гг.)

СУСАННА ОВАНЕСЯН

Р е з ю м е

О миротворческой деятельности Ов. Туманяна сказано и написано немало, однако многие подробности, по-новому освещающие национальную и общественную деятельность писателя, все еще остаются неизученными. Это документы из архивов современников поэта, публикации в армянской периодике начала минувшего столетия, архивные материалы судебного разбирательства, носившего название «Дашнакское дело». Межэтнические конфликты в странах Южного Кавказа явились откликом Первой русской революции. 1905-1906 гг. оказались важной, судьбоносной исторической вехой в жизни и судьбе армянского народа. Начались ожесточенные и кровопролитные армяно-татарские столкновения, в центре которых невольно оказался Туманян. В его распоряжение был предоставлен вооруженный русский отряд, в сопровождении которого армянский поэт, ежедневно подвергая свою жизнь опасности, с миротворческим белым флагом в руках, всегда оказывался в самой гуще событий, разъезжал по всем охваченным межэтническими конфликтами населенным пунктам, взяв на себя миссию справедливого и мудрого судьи, примиряющего конфликтующие стороны. Он проявлял непримиримость и нетерпимость к любым проявлениям звериных инстинктов, осуждал насилие, грабежи, убийства, боролся с подстрекательством и провокациями, с чьей бы стороны они ни исходили, сурово наказывал виновных и призывал враждующих к прекращению распрей.

FRAGMENTS OF HOVHANNES TOUMANYAN'S
NATIONAL-PUBLIC ACTIVITIES (1905-1906)

SUSANNA HOVHANNISYAN

S u m m a r y

Hovhannes Toumanyanyan's peacemaking activities is much told and written about, but still a lot of details covering national and public work of the writer remain unexplored. These are documents from archives of contemporaries of the poet, publications in the Armenian periodicals of the past century, archival materials of juridical inquiries named "Dashnak Case". Interethnic conflicts in Southern Caucasus' countries were the response of the First Russian Revolution. 1905-1906 appeared to be important and fatal for life and destiny of the Armenian people. Fierce and bloody Armenian-Tatar collisions began, in the center of which Toumanyanyan involuntarily appeared. Accompanied by the Russian armed forces the Armenian poet, daily endangered his life, with a peacemaking flag of truce in his hands he always appeared in the peak of events driving about all settlements covered with interethnic conflicts, undertaking the mission of the fair and wise judge, reconciling the conflicting sides. He showed irreconcilability and intolerance to any displays of animal instincts, condemned violence, robberies, murders, struggled with instigation and provocations from whose sides they proceeded, severely punished those who were guilty and called the sides to bring conflicts to the termination.